

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

**HANEFÎ FIKİH BİLGİNİ ZEYLAÎ'NİN HAYATI VE TEBYÎNÜ'L
HAKÂİK ADLI ESERİNİN TANITIMI**

Yüksek Lisans Tezi

ÖZLEM YANIK

İstanbul, 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

**HANEFÎ FIKİH BİLGİNİ ZEYLAÎ'NİN HAYATI VE TEBYÎNÜ'L
HAKÂİK ADLI ESERİNİN TANITIMI**

Yüksek Lisans Tezi

ÖZLEM YANIK

Danışman: PROF.DR. FAHRETTİN ATAR

İstanbul, 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHIYAT Anabilim Dalı İSLAM HUKUKU Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi ÖZLEM YANIK nın HANEFİ FIKİH BİLGİNİ ZEYLA'NIN HAYATI VE TEBYİN İSİMLİ ESERİNİN TANITIMI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 25.10.2010 tarih ve 2010/20-38 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliğiyle Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 11.11.2010
1) Tez Danışmanı : PROF. DR. FAHRETTİN ATAR
2) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. SAMİ ERDEM
3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU



ÖZET

Bu tez, Moğol istilâsının hemen akabinde, XIV. yüzyılda Zeyla ve Mısır ekseninde yetişen ünlü Hanefî fakih Zeylaî ve onun en önemli eseri sayılan Tebyînü'l-Hakâik'ı tanıtmaya amacıyla hazırlanmıştır. Tezimiz öncelikle tarihî seyri içinde Hanefî fikhını, bu fikhın oluşum sürecini ve literatürünü incelemektedir. Hanefî fikh literatürünün oluşumuna katkısı bulunan isimler ve eserler verilirken asıl mevzûmuzu teşkil eden, Hanefî fikh tarihi içinde müstesna bir mevkiyi hâiz olan Ebu'l Berekât en-Nesefî'nin Kenzü'd-Dekâik adlı eseri ve bu eser üzerine yazılmış en önemli şerh sayılan Tebyîn'ül Hakâik'da literatürdeki yerleriyle beraber ve ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Tebyînü'l Hakâik İslam fikh tarihi içindeki seçkin konumunu asırlar boyu muhafaza etmiş, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve pek çok fetvâya kaynaklık etmiştir. Hanefî fikh ekseninde Tebyînü'l-Hakâik ve onun müellifi Zeylaî'yi -hakkında yeterli ve tatmin edici bilgi kaynaklarına ulaşamamak da- bizzat esere başvurarak tanıtırken nihaî amacımız, literatürde önemli bir yeri olan bu eserin mikro planda da olsa yeniden hatırlanmasının sağlanması ve araştırmacıların dikkatlerinin bu zemine çekilmesidir.

Anahtar sözcükler : (Tebyînü'l Hakâik, Hanefî fikhına dair şerh, Zeyla, fikhî eser, fetvâ kaynakları)

ABSTRACT

The aim of this thesis is to promote the famous Hanafi jurist Zeylai, who was grown up in Zeyla and Egypt axis immediately after the Mogol invasion, and Tebyinu'l Hakaik which is considered his most important work. In this thesis we primarily examine the formation of the Hanafi fiqh and its process and literature in the course of history.

When we focused on the names and works contributed to the formation of the Hanafi fiqh literature, we discussed in detail the work of Ebu'l Barakat en-Nesefi which is called Kenzu'd-Dakaik having an exceptional position in the history of the Hanafi Jurisprudence and Tebyinu'l-Hakaik which has been considered the most important commentary written of Kenzu'd-Dakaik

Tebyinü'l Hakaik has been able to preserve the prominent position during ages in the history of Islamic jurisprudence. On the one hand it has been taught as a textbook in the Ottoman medreses for centuries and on the other hand it has been the source of many fatwas.

Although we could not get sufficient and satisfactory information about Tebyinu'l Hakaik and its author Zeylai in the resources, the ultimate aim of this thesis is to draw researchers' attention to this monumental work.

Keywords : Tebyinü'l Hakaik, commentary on the Hanafi fikh, Zeyla, legal work, fatwa resources)

ÖNSÖZ

Fıkıh ilmi İslamî ilimler içerisinde seçkin bir konuma sahiptir. Asr-ı Saâdet'ten başlayarak birçok âlim karşılaşılan yeni ve çözüm bekleyen olaylar karşısında Kur'an ve sünnet merkezli akıl yürütme faaliyetinde bulunmuş ve zaman içerisinde oluşan bu fikhî birikimle zengin bir fıkıh literatürü ortaya çıkmıştır.

İnsan ve toplum var olmaya devam ettiği sürece fıkıh sahasında da söylenecek söz tükenmeyecektir. Ancak "söz"ü söylemeden önce sahabeden başlayarak günümüze kadar yazılmış fikhî birikim ve muhtevâyâ hâkim olmanın gerekliliği de su götürmez bir gerçektir. Günümüzde doğmuş ve ismi konmamış pek çok meselenin sıhhatli bir şekilde değerlendirilmesinde "klâsik" olarak isimlendirilen eserlerin ve müelliflerinin tanınip-tanıtılmasına ihtiyaç vardır. Bu çalışma da böyle bir amaçla; müellif ve eser bâbında, İmam Zeylaî ve *Tebyîn 'ül Hakâik* isimli eserini tanıtmak üzere hazırlanmıştır.

Tez çalışmamızın her aşamasında bize yol gösteren ve bu çalışmanın şekillenmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof.Dr. Fahrettin Atar'a şükran borçlu olduğumu ifade etmek isterim. Desteğini üzerimden eksik etmeyen eşim Serhan Yanık'a ve yazılım safhasında çok büyük yardımlarda bulunan M.Macid Kenanoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul, 2010

Özlem Yanık

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ŞEKİL LİSTESİ	vi
KISALTMALAR	vii
1.GİRİŞ	1
2.FIKHİN DOĞUŞU VE HANEFÎ FIKHI	3
2.1 Tarihî Süreçte Hanefî Fıkhını Doğuran Âmiller	3
2.1.1 Hanefî Mezhebi Metodolojisi	6
2.1.2 Hanefî Mezhebi Doktrini	8
2.1.3 Hanefî Mezhebi Literatürü	10
2.1.3.1 Hanefî Fıkıh Kitaplarının Tertîbi	10
2.1.3.2 Temel Metinler ve Şerhleri	13
3. TEBYÎNÜ'L HAKÂİK VE ZEYLAÎ	17
3.1 Nesefî; Hayatı ve Eserleri	17
3.1.1 Hayatı	17
3.1.2 Eserleri	19
3.2 Kenzü'd-Dekâik	21
3.2.1 Temel Özellikleri	21
3.2.2 Kaynakları ve Şerhleri	22
3.3 Zeylaî; Hayatı ve Eserleri	25
3.3.1 Zeylaî Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri	25
3.3.1.1 Zeyla'nın Tarihçesi ve Coğrafi konumu	25
3.3.1.2 Zeylaî'nin Hayatı ve Şahsiyeti	30
3.3.1.3 Eserleri	33
3.3.2 Tebyînü'l Hakâik	34
3.3.2.1 Fıkıh Tarihindeki Yeri	34
3.3.2.2 Tebyînü'l Hakâik'in Yazılış Gayesi	36
3.3.2.3 Kaynakları	36
3.3.2.4 Tebyînü'l Hakâik'in Nüshaları	39
3.3.2.4.1 Yazma Nüshalar	40
3.3.2.4.2 Matbu' Nüshalar	41
3.3.2.4.3 Hâşiyeleri	42
3.3.2.4.4 Akademik Çalışma	43
3.3.2.5 Tebyînü'l Hakâik'in Sistemik, Muhtevâ ve Uslûp Özellikleri	44
3.3.2.5.1 Tebyînü'l Hakâik'in Sistemik ve Muhtevâsı	44

3.3.2.5.2 Tebyîn'de Dil ve Uslûp	46
4.SONUÇ	54
KAYNAKÇA	56
ÖZGEÇMİŞ	62

ŞEKİL LİSTESİ

	Sayfa No
Şekil 1 : Zeyla (Saylac) Haritası	27

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	adı geçen eser
<i>a.g.md.</i>	adı geçen madde
<i>a.g.m.</i>	adı geçen makale
<i>a.g.tebliğ</i>	adı geçen tebliğ
<i>a.s.m.</i>	aleyhisselâtu vesselâm
<i>bkz.</i>	bakınız
<i>c.</i>	cilt
<i>DİA</i>	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
<i>Mat.</i>	Matbaa
<i>No.</i>	Numara
<i>Nşr.</i>	Neşreden
<i>par.</i>	paragraf
<i>s.</i>	sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>SUIFD</i>	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>SUIFD</i>	Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>TASAM</i>	Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>v.</i>	vefat
<i>vb.</i>	ve benzerleri
<i>vd.</i>	ve devamı
<i>UÜİFD</i>	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
<i>Üniv.</i>	Üniversitesi
<i>Yay.</i>	Yayımları

1.GİRİŞ

Tebyînü'l Hakâik alâ Şerh-i Kenzi'd-Dekâik isimli eser, Somali'li fakih Fahreddin b. Osman b. Ali b. Mihcen ez-Zeylaî (v.743/1343) tarafından literatüre kazandırılmış nâdide bir eserdir. Hanefî fıkıh literatürü içinde “muhtasar” veya “mütûn” olarak vâsfedilen ve fûru' sahasına dair meselelerin özet halinde verildiği *Kenzü'd-Dekâik*, tarih boyunca pek çok müellifin dikkatini çekmiş, üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri ve en iyisi olan *Tebyînü'l Hakâik*, son derece orijinal ve kapsamlı bir eserdir. Gerek müellifi olan Zeylaî'nin ilmî birikimi ve derinliği, gerekse de eserin sahip olduğu dil ve uslûp güzelliği itibarıyla seçkin vasıflara sahip olan eser, asırlar boyunca kendisinden istifade edilmiş, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, bir te'lifdir.

Hanefî fıkıh literatüründeki seçkin yerini anlayabilmek için, -özellikle fetvâ ve ilmihâl türü eserlerde- *Tebyînü'l Hakâik*'a yapılmış onlarca atfa bakmak yeterli olacaktır. Bir fıkıh eseri olmasına rağmen, ihtivâ ettiği hadisler ve bu hadislerin kaynaklarını belirlemede gösterilen titizliğe bakıldığında *Tebyîn* için bir “ahkâm hadisleri mecmuası” demek haksızlık olmasa gerektir. Nitekim *Tebyîn*'den sonra hadislerin fıkıh kitaplarında kullanılması bir geleneğe dönüşecek ve Kemâleddin İbn-i Hümâm (861/1457) gibi şahsiyetler de bu konuda öncülük edeceklerdir.

İşte biz, bütün bu vasıflarından dolayı gerek İslam Hukuku çalışma sahasında, gerekse de Hanefî fıkıh literatüründe mümtaz bir mevkie sahip olan *Kenzü'd-Dekâik*'ın şerhi mâhiyetindeki “*Tebyînü'l Hakâik*”i incelemeye karar verdik. Çalışmamızın önemi, şimdiye kadar üzerine çalışılmamış bir konu olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum akademik sorumluluğumuzu artırmakta, kaynakların kısıtlılığı ise çalışma sahamızı daraltan bir etken olmaktadır.

Üzülerek ifade etmeliyiz ki, ön çalışma ve kaynak tarama safhasında hem İmam Zeylaî, hem de *Tebyînü'l Hakâik* hakkında çok sınırlı bir literatürle karşılaştık. Hanefî fikhî içerisinde önemli bir yeri olan *Tebyînü'l Hakâik* üzerine Ahmet eş-Şelebî tarafından yazılmış *Hâşiye* dışında ciddi bir çalışma veya akademik bir hazırlık göremedik. Tabakât ve terâcim kitaplarında ve Hanefî fıkıh âlimlerinin listelendiği

kaynaklarda da Zeylaî hakkında geniş ve tatmin edici bir açıklama yoktu. Oysa küçümsenmeyecek bir değeri hâiz olan bu eserin ve muhtevâsının bir tez çalışmasının içine sıkıştırılmayacak ölçüde çok yönlü ve derin bir araştırmaya ihtiyacı vardı. Kaynaklarımızın kısıtlılığı sebebiyle Mısır ve Zeyla tarihine, dönemin egemen gücü Memlûkler'in siyasî ve kültürel hayata katkılarına ve çıkış noktamız olan *Kenzü'd-Dekâik*'in kaynak ve muhtevâsı ile Neseffî'nin hayatına da geniş yer ayırmak durumunda kaldık.

Araştırmamızın birinci bölümünde Hanefî fikhını ve Hanefî fıkıh literatürünü özetledik ki Zeylaî'nin Hanefî fıkıh literatüründeki yerini ve önemini belirlemiş olalım. *Kenzü'd-Dekâik* da bu noktada araştırma konumuzun içindeki yerini almış oldu. İkinci Bölümde “*Tebyînü'l-Hakâik* ve Zeylaî” başlığı altında, öncelikli olarak *Kenz* müellifinin kısa biyografisini ve eserlerini verdik. Bu noktada son dönemde telif edilmiş biyografik eserler dahil, tabakat ve terâcim kitaplarında müellifimizin şahsiyetine ilişkin bilgi kaynaklarının sınırlılığı dolayısıyla yaşadığı muhitler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durarak ilmî şahsiyeti hakkında ipuçları yakalamaya çalıştık. Devamında *Tebyîn*'in yazma ve matbu' nüshalarını ağırlıklı olarak kaydettik. Bu bölümün sonunda ise *Tebyînü'l Hakâik*'in dil ve üslup ile metod ve sistematik olarak ele alındığı ve eserin içinden örneklerle incelendiği iki ayrı başlık açtık.

Amacımız; eserin kendisini referans alarak imkân ölçüsünde bütün yönleriyle tanıtmak, İslam Hukuku'na katkılarına, fikhî mevzûlara getirdiği yeni soluğa dikkat çekmek ; literatürdeki önemine rağmen akademik çalışmalara konu olmayan *Tebyînü'l Hakâik*'i bir kere daha gündeme getirmek, ondan istifade edecek araştırmacılar için zemin hazırlamak ve son tahlilde ciddi ve titiz araştırmalar yapılmasına vesîle olabilmektir.

Bu genel girişten sonra aşağıda önce Hanefî fikhını, metodoloji, doktrin ve literatürüyle ortaya koyacak böylelikle Ebû'l-Berekât en-Neseffî ve *Kenzü'd-Dekâik*'in Hanefî fıkıh literatürdeki yerini belirlemeye, bunun ardından ise Zeylaî'yi tanıtmaya ve *Tebyîn*'e yakından ve ayrıntılı bir bakış yapmaya çalışacağız.

2.FIKHİN DOĞUŞU VE HANEFÎ FIKHI

2.1 Tarihî Süreçte Hanefî Fıkhını Doğuran Âmiller

Sözlükte "bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak" mânasına gelen fıkıh kelimesi ilim, fehim gibi yakın anlamlı diğer kavramlara göre daha özel bir anlam taşır. Fâkih de "bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse" demektir. Kur'an'da, hadîste ve İslâm'ın ilk dönemlerinde fıkıh kelimesinin kullanımı bu sözlük anlamı çerçevesinde kalmış olmakla birlikte, Kur'an ve hadîsin İslâm toplumunun iki temel bilgi kaynağı olması sebebiyle kelime genelde Kur'an ve hadîs merkezli dinî bilgiyi ve anlayışı ifade eden kavramlardan biri olarak kullanılmış, İslâm toplumunda dinî bilginin gelişip alt ilim dallarının oluşmasına paralel olarak II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren İslâm'ın ferdî ve ictimâî hayata dair amelî hükümlerini bilmeyi ve bu konuyu inceleyen ilim dalını ifade eden bir terim halini almaya başlamıştır.¹

Ana kaynaklardan zihnî çaba ile elde edilen dinî bilgilerin hemen tamamına (kişinin hak ve yükümlülüklerinin bilgisine) fıkıh isminin verilmesi ve bu mânada fıkıhın terim haline gelmesinin tarihini Ebû Hanîfe zamanına kadar götüren kayıtlar vardır. Bir grup usûlcü, fikhî, "şer'î delillerden ictihâd ve istidlâl yoluyla elde edilen hükümleri bilme" şeklinde tanımlayarak, şer'î hükümlerle bu hükümler etrafında oluşan hukuk doktrini arasında mevcut ince farka işaret etmek istemişlerdir.²

"Fıkıh'ın yani İslâm Hukuku'nun ilk kaynaklarını, Kur'an ve hadîs, diğer tabir ile Kur'an ve sünnet teşkil ediyordu; bu yüzden, İslâmiyetin başlangıcında "fıkıh, kıraât, tefsîr, hadîs" hep bir ilimden ibaretken yavaş yavaş fıkıh da diğerleri gibi ayrılmaya ve fâkihler (fıkıh âlimleri) yetişmeye başladı. Sosyal hayatın bütün münasebetlerini düzenleme görevini yüklenmiş olan fâkihlerin kitap ve sünnetten mânâ ve hüküm çıkarmak suretiyle verdikleri fetvâların, umumî hayatta büyük bir ehemmiyeti vardı. En basit hukuk ve ceza davalarından idarî, malî, siyasî, en karışık meselelere kadar her şey, fetvâların hüküm ve tesirine tabi idi. Emevîler, birçok mühim hususlarda Medine âlimlerine müracaat ederek fetvâ isterlerdi. Abbasîler zamanında İslâm Medeniyeti'nin

¹ Hayreddin Karaman, "fıkıh", *DİA*, c.XIII, s.1.

² Karaman, a.g.md., s.1.

umumî akışına uygun olarak fıkhıta da büyük bir inkişâf ve tekâmül görüldü. O zamana kadar Kur'an ile alâkalı ilimler Irak ve İran'da da yayılmış ve bir takım mühim âlimler yetişmişti; ancak, Medine ahalisi hadîslerin hızında ve Kur'an'ın kırâatinde her taraf ahalisinden daha çok selâhiyetli sayılıyordu; esasen Irak'ta hadîs âlimleri pek azdı; ondan başka buradaki halk eski medeniyetlere sahip kavimlere mensup olduklarından fikir ve bilgi bakımlarından Arap Yarımadası'nın her tarafından daha ileri bulunuyorlardı. Abbasî saltanatının kurulmasıyla İran nüfûzu İslâmiyet üzerinde hissedilir bir hal alınca, Irak âlimleri Kur'an ve hadîsten şer'î hükümler çıkarmakta aklî kıyâsa dayanmağa başladılar; halbuki Medine âlimleri ve bilhassa onların en tanınmış olan İmam Malik taklîd ile iktifâ ederek kıyâsa itibar etmiyorlardı. Abbasî halifesi Mansur -bilhassa İmam Malik tarafından hal'ine fetvâ verildikten sonra- kıyâs tarafını tutan Irak fâkihlerine yardımda bulundu ve o sırada Kûfe'de bulunan Irak'ın en meşhur fâkihi İmam Ebû Hanîfe'yi Bağdad'a getirterek ihsanlarda bulunacağını ve mezhebini himâye edeceğini vaat etti. Bunun üzerine fâkihler iki zümreye ayrıldı³: Ehl-i re'y ve ehl-i hadîs.

Hicaz ve Irak grupları (Hicâziyyûn ve Irâkıyyûn) olarak da anılan bu ekolleşme daha ziyade, hüküm istinbât ederken hadîse ve re'ye dayanma, rivâyet geleneği, malzeme ve muhit-hoca (bilgi kaynağı) farkına dayanmakla birlikte bu iki okul arasında bazı usûl farkları da bulunmaktadır.

Irak fıkıh ekolünde oluşumun ilk dönemlerinden itibaren göze çarpan en bâriz özellik, müslümanların o gün için karşılaştıkları veya çözümünü merak ettikleri meselelere Kur'an ve Sünnet'e dayalı bilginin re'y ve ictihâdla zenginleştirilmesi suretiyle cevap aranması, farazî fıkha ve kıyâs, istidlâl gibi isimlerle anılan aklî muhakeme ile dînî bilgi ve hüküm üretme usûlüne nassların izin verdiği ölçüde ağırlık verilmesi olmuştur. Hanefî fikhinin da hareket noktasını teşkil eden bu geleneğin oluşmasında, hoca-talebe ilişkisi içinde devralınan ilmî metot ve geleneğin payı kadar bölgenin kendine has şartlarının etkisi de vardır.⁴

Sözkonusu edilen ekolün temsilcisi olan müctehidler, kaynaklar ve bunlardan hüküm çıkarırken izlenecek metotlar hakkında kapsamlı ve sistematik görüş ve anlayışların

³ W. Barthold, Trc. M.Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 3. Basım, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, s.147.

⁴ Ali Bardakoğlu, "Hanefî mezhebi", *DİA*, c.XVI, s.1.

temsilcisiydiler. Bu müctehidlerin yaklaşımlarını esas alan talebeleri de olayların tabîî akışı içinde bu temsil özelliğine ortak olmuşlardır. Meselâ Ebû Hanîfe'nin talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî *Kitâbü'l-Âsâr*'ında sıkça, "Bu Ebû Hanîfe'nin görüşüdür ve biz de onu kabul ettik" demektedir.⁵

Irak fikhının tâbiîn neslinde değil II. (VIII.) yüzyılın ortalarında tebeu't-tâbiîn ve müteâkip nesil sayılan Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin döneminde sistemleşip ekolleşmesinin sebebi Ebû Hanîfe'nin etrafında oluşan fikh akademisinin tedvîn faaliyeti ve bu tedvîni gerek fert, gerekse toplum ve yönetim açısından ihtiyaca cevap verebilir bir bütünlük ve zenginliğe kavuşturmalarıdır.⁶

Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin temsil ettiği re'y fikhî, geleneksel dînî öğretiyi mâkul bir yorumla geliştirip nasslarla re'y arasında dengeyi kurması ve serbest re'y hareketini de belirli bir çizgiye oturtması sebebiyle döneminde ilgi odağı olmuş, sonraki dönemin âlim ve müctehidleri arasında rağbet görmüş, fikhın bu metot ve çerçevede geliştirilmesi fikrî ağırlık kazanmıştır. Ebû Hanîfe'nin amelî (fikhî) alandaki re'y ve yorumculuğa karşı itikadî alanda Seleflilik sayılabilecek orta ve muhafazakâr bir yol takip etmesinin de ona duyulan güveni arttırdığı söylenebilir.⁷

Fıkıh dinin fûrû'una, amelî hayata ait bilgileri ve hükümleri ihtiva eden ilim dalının adı olduktan sonra da kapsamı geniş kalmış, çağımıza kadar ilmihâl, hukuk ve hukuk metodolojisi, ekonomi, siyaset, idare bilimleri ve bu bilimlerle ilgili kurumlar İslâmî ilimler sayımında fikh dalı içinde görülmüş ve incelenmiştir. Fıkıh usûlü (usûl-i fikh, usûl-i teşrî) adıyla bilinen ve dünyada ilk defa müslümanlar tarafından kurulup geliştirilen ilim dalı, fikhın usûl-fûrû' şeklinde ikili ayrımı içerisinde fikhın bir alt ilim dalını teşkil etmekle birlikte, baştan beri (günümüze kadar gelen ilk örneği İmam Şafî'nin er-Risale'sidir) ayrı bir ilim dalı şeklinde geliştiği ve bu alanda ayrı bir literatür oluştuğu için yukarıdaki ikili ayrım yerine fikh, usûl-ü fikh ayrımı yapılmış, bunun sonucu olarak da öteden beri fikh terimiyle fûrû'î fikh kastedilmiştir. Bunun yanı sıra fikhın bütünü içinde kalan konulardan bazıları, ya eğitim öğretim gereği yahut pratik ihtiyaçlar sebebiyle -genel fikh kitapları içinde de bulunmakla beraber- aynı isimlerle yazılan müstakil kitapların

⁵ Ferhat Koca, "mezhep (fikh)", *DİA*, c.XXIX, s.538.

⁶ Bardakoğlu, a.g.md., s.2.

⁷ Bardakoğlu, a.g.md., s.2.

konusunu teşkil etmiştir. İdare, anayasa, vergi ve kısmen cezayı ihtiva eden "el-ahkâmü's-sultâniyye, siyâsetü's-şer'iyye" devletler hukukunu ele alan "siyer", daha ziyade vergi hukukuyla ilgili olan "harâc" ve "emvâl", miras hukukunu içeren "ferâiz", resmî ve hukukî yazışmaları, senetleri vb. belgeleri konu edinen "şürût", muhakeme usûl hukukundan bahseden "edebü'l-kâdi", bir çeşit mukayeseli hukuk demek olan "hilâf", hukuk felsefesine tekabül eden "hikmetü't-teşrî" özel kitaplara konu olan bu dalların başlıca örnekleridir.⁸

İlk dönemlerden itibaren önce mektup sonra da risâle/kitapçık boyutunda yazıyla kayıt altına alınan İslâm Fıkıh Edebiyatı kısa zamanda sistematik fıkıh ürünlerine inkılâb etmiştir. Bu açıdan hukuk tarihi üzerinde yapılacak kısa projeksiyonlu bir araştırma bize, İslâm hukukçularının ne devâsâ bir hukuk edebiyatı mirası bıraktıklarını gösterecektir. Bu cümleden olarak meselâ ilk halife Hz. Ebû Bekr (r.a.), sâime olan hayvanların zekâtı ile ilgili bir risâle kaleme almış ve bunu Enes b. Mâlik (r.a.) eliyle Bahreyn'e göndermiştir. Aynı şekilde O, Şam bölgesinde bulunan komutanlarına ribâ hükümlerini içeren mektuplar yazmıştır. Siyasî ve idarî kurumsallaşmanın büyük oranda kendi zamanında gerçekleştiği ikinci halife Hz. Ömer (r.a.), uluslararası hukukun yazılı kaynakları olan anlaşmalar da dâhil olmak üzere, hukukî ürünleri yazılı olarak bir sandıkta muhafaza ediyordu. Hadîs kaynakları bize, özellikle yargı kararlarını kapsayan benzer bir müdevvenâtın, Hz. Ali (r.a.) tarafından da meydana getirildiğini haber vermektedir.⁹

Böyle bir tarihî arka plana sahip olan İslâm Hukuk Edebiyatı, takip eden zaman dilimi içerisinde sistematikleşerek ve kapsama alanını genişleterek gelişmiş, Emevîlerin (41-132/661-750) son, Abbasîlerin (132-656/750-1258) ilk döneminden itibaren klâsiklerini vermeye başlamıştır.

2.1.1 Hanefî Mezhebi Metodolojisi

Ebû Hanîfe hüküm istinbatında kitap, sünnet, sahabe icmâ'ı ve/veya sahâbe kavli sıralamasına uyduğunu, tâbiîn fetvâsı ile kendini bağlı saymadığını, kendileri gibi onların

⁸ Karaman, a.g.md., s.1-2.

⁹ Ahmet Yaman, "Ebû'l Berekât en-Nesefî ve Bir Fıkıh Klasiği Kenzü'd-Dekâik", *SÜİFD*, 1998, S.8, s.345.

da insan olduğunu yani icthâd yapabileceklerini¹⁰ bu üç delilin boş bıraktığı alanlarda kıyâs, istihsan, örf gibi metot ve delillerle hareket ettiğini belirtir.¹¹

Kaynaklarda yer alan kayıtlara göre, Ebû Hanîfe hüküm çıkarma ve icthâd usûlünü anlatırken “Ben Allah’ın Kitabı ile hüküm ve fetvâ veriyorum. Kitab’da bulamazsam, Resulullah’ın Sünneti’ne sarılıyorum. Allah’ın Kitabı’nda ve Resulullah’ın Sünnetinde bir hüküm bulamadığım zaman, sahabelerin sözlerine bakıyorum. Yalnız sahabelerden dilediğim kimselerin fetvâsını alıyorum. Fakat iş, İbrahim en-Nehaî, İbni Sîrîn, Ata b. Ebî Rebâh’a gelince, onlar nasıl icthâd yapıyorlarsa bende öyle icthâd yapıyorum” demiştir.¹² Ebû Hanîfe, Kur’an’ın herhangi bir nassından hüküm çıkarırken, bu nassın maksat, gaye ve illetlerini bulma, bilme cihetine giderdi. Hadîsin sahîh ve zayıf oluşunu anlamak için, kendisine has kıstasları vardı. Kıyâsın katı sonuçlar verdiği hallerde kolaylık esasına dayanan istihsân prensibine başvurur ve bunu ustalıklı kullanırdı. Örfü, nasslara aykırı olmayan ve nassın onayladığı sahîh örf ve nasslara aykırılık taşıyan fâsîd örf olmak üzere iki kısım halinde değerlendirmiştir. Kendi icthâd ve görüşlerine taassub derecesinde bağlılık göstermeyen Ebû Hanîfe, arkadaşlarının görüşlerine duyduğu saygıyı şu sözlerle ifade etmiştir:”Bu bizim ulaşabildiğimiz görüştür, kim bundan daha iyisine ulaşırsa bize değil ona uysun”¹³

Ebû Hanîfe’nin icthâd metodunu şöylece sıralayabiliriz:

- 1- Kur’an-ı Kerim
- 2- Sünnet
- 3- İcmâ’
- 4- Sahâbe Kavli
- 5- Kıyâs
- 6- İstihsân
- 7- Örf

Ebû Hanîfe’nin hüküm çıkarırken, kıyâsa çok başvurduğu hattâ fazla hadîs bilmediği iddia edilmiş ve bu yüzden tenkîd edilmiştir. Oysa Ebû Hanîfe, kıyâsı

¹⁰ M. Ebû Zehra, *İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev. A.Kadir Şener, 2.Baskı, İstanbul : Eren Basımevi, 1978, s.80.

¹¹ Bardakoğlu, a.g.md., s.13.

¹² Hayreddin Karaman, *İslam Hukuku’nda İctihad*, Ankara: Elif Matbaacılık, 1975, s.135.

¹³ A. Şehristânî, *El-Milel ve’n-Nihal*, Beyrut: Darü’s-Sürur, 1948, c.II, s.39; M. Ebû Zehra, a.g.e., s.239.

kaideleştirmek, çok miktarda kullanmak ve henüz vuku bulmamış hadîselere uygulamaktan başka bir şey yapmamıştır.¹⁴ Onun ictihâdlarını nasslara dayandırdığını gösteren birçok eser yazılmıştır. Mesela Zebîdî, *Ukûdu Cevâhir'ül-Münîfe fî Edilleti Mezheb-i İmam-ı Âzâm Ebî Hanîfe* adlı eserinde, İmam-ı Âzâm'ın ictihâdlarının mesnedi olan nassları toplamıştır. Yine Ebû Hanîfe'nin istinad ettiği delilleri, Tahavî'nin *Şerh-u Meâni'l-Âsâr* adlı eseriyle, Zeylaî'nin *Nasbu'r-Râye* adlı eserinde görmek mümkündür. Ayrıca Ebû Yusuf ile İmam Muhammed'in *el-Âsâr* adlı eserinde, İmam-ı Âzâm'ın rivâyet ettiği hadîsler yer almıştır.¹⁵

Ebû Hanîfe'nin ictihâd usûlünün ve fikhının dayandığı esasların katı bir uygulayıcısı olmayıp meselenin mâhiyet ve konumunu gözönünde bulundurarak farklı fetvâlar vermesi fikhının kuralcı değil meseleci tarzda doğmasına, dolayısıyla da Hanefî mezhebinin hayata ve insanların ihtiyaçlarına uygun bir yapıda gelişmesine yol açmıştır.¹⁶

2.1.2 Hanefî Mezhebi Doktrini

Fıkıh usûlü tarihinden söz eden çağdaş müellifler, fıkıh usûlünün özellikle ilk dönemlerde kelâmcılar metodu ve fâkihler metodu şeklinde iki metotla tedvîn edildiğini belirtirler. Buna göre genelde Şâfîî ve kısmen de Mâlikî fâkihlerinin takip ettiği kelâmcılar metodunda usûl kuralları, mezhepte yerleşik fikhî görüş ve çözüm örneklerinden bağımsız olarak mevcut deliller ve hukukî-mantıkî muhakeme ışığında tedvîn edilmiş, usûl kuralları bir bakıma fûrû'a hâkim olup ona yön vermiştir. Fukâhâ veya Hanefîyye metodu denilen ikinci usûlün özelliği ise mezhep imamlarının ictihâd ederken takip ettiğine kanaat getirilen usûl kurallarının tesbit edilmesi, mezhepte mevcut fikhî görüş ve çözümlere uygun bir usûlün geliştirilmesi şeklinde özetlenebilir. Bunun sebebi olarak ilk Hanefî imamlarından derli toplu bir usûl kuralları koleksiyonu yerine sadece çok sayıda ve çeşitli fikhî meselelere ait çözümlerle bunlar arasına serpiştirilmiş bazı usûl kurallarının bırakılmış olması gösterilir. Bu durumda sonraki dönem Hanefî fâkihleri bu çözüm örneklerini dikkatlice inceleyip benzer olaylara getirilen çözümler arasındaki ortak bağı ve mezhep imamının bu ameliye esnasında esas aldığı ilke ve metodu bulmaya çalışmışlardır. Böylece hem mezhebin ilk müctehidlerinden nakledilen görüşleri birbiriyle

¹⁴ Karaman, *a.g.e.*, s.137.

¹⁵ M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Trc. Osman Keskiöğlü, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1962, s.190.

¹⁶ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, c.X, s.137.

irtibatlandırma, destekleme ve savunma, hem de aynı ilke ve metodu işleterek yeni meselelere çözüm üretme, mezhep doktrininin canlılık ve bütünlüğünü sağlama imkânı elde etmişlerdir. Bu metot, mezhep imamlarından nakledilen görüşleri bir temele dayandırıp demlendirme, bu çizgide bir usûl kuralı üretme ve kural dışı kalan çözümleri açıklayan yeni kurallar geliştirme şeklinde bir faaliyeti bünyesinde barındırır. Bu sebeple Hanefî mezhebinde fûrû', hem kronolojik olarak hem de usûlü belirleyici olması yönüyle kayda değer bir öncelik ve ağırlık taşır. Hanefî fâkihlerinin zaman zaman usûl ile fûrû' eserleri arasında çelişki görüldüğünde fûrû' eserlerinin esas alınması gerektiğini söylemeleri bu anlamdadır. Ebû Hanîfe ve ilk nesil öğrencileri etrafında oluşan fikhî birikim, "meşâyih" tabiri ile vasedilmiş, klasik veya müteahhirûn dönemi Hanefî fıkıh literatürüne malzeme teşkil edecek doktrinel görüşler ve farklı yorumlar da bu meşâyih devrindeki fikhî gelişmelerin ürünü olmuştur.¹⁷

Başta Ebû Hanîfe olmak üzere ilk nesil Hanefî müctehidleri nasslardan hüküm çıkarırken ve fikhî meselelere çözüm ararken bazı temel tercihlerde bulunmuşlar, birtakım ilke ve metotlara bağlı kalmışlar, birçok konuda ürettikleri çözümler ve getirdikleri yorumlar arasındaki bütünlük ve tutarlılığı da ancak böyle bir metodoloji ile koruyabilmişlerdir. Esasen Hz. Peygamber devrinden itibaren bütün müctehidlerin çözümleyecekleri hukukî olaylarda bir delile dayanma titizliği gösterdikleri, delillerden hüküm çıkarırken ve meselelere çözüm üretirken birtakım prensiplere bağlı kaldıkları, bazı ilke ve amaçlara öncelik verdikleri açıktır. Fakat Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in eserleri de dâhil ilk tedvîn edilen fıkıh kitaplarında müctehidlere ait hüküm ve fetvâlar aktarılırken hangi usûlün takip edilip ne gibi ilkelerin esas alındığına ve o konuda mevcut nassların nasıl değerlendirildiğine hemen hemen hiç yer verilmeyip sadece hangi meselede hangi müctehidin ne görüşte olduğu ve varsa delil aldığı âyet ve hadîsin zikredilmesiyle yetinilir. Literatürde sahabe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesli fâkihlerinin fetvâlarının da aynı şekilde nakledildiği görülür. Bunun belki de en başta gelen sebebi, fikhın ilk dönemlerden itibaren toplumda gündeme gelen çeşitli münferit meselelere getirilen çözümler şeklinde gelişmesi, gündeme getirenler için çözümde takip edilen yol ve usûlün değil sonucun önem taşımasıdır. Belli fıkıh ekollerinin âlimler ve âvâm nezdinde itibar görüp mezhep fikhının tedvînine ve düzenli şekilde öğretimine başlanması, çözümlerin mezhep fikhî içinde veya o

¹⁷ Bardakoğlu, a.g.md., s.9,12.

çizgide aranması geleneğinin başlaması ve mezhepler arası ilmî münâzaralar gibi gelişmeler o zamana kadar biriken zengin fıkıh kültürünü metodolojik olarak tanımlama, temellendirme ve benzer meselelere getirilen çözümler arasındaki ortak bağı bularak mezhep fıkıhında hâkim olan usûl ve ilkeleri belirleme ihtiyacını da beraberinde getirmiştir.¹⁸

Hanefî mezhebinin bölgelere yayılışı değişik vesilelerle farklı zamanlarda gerçekleştiği, mezhebin hukuk doktrininin gelişimi de geniş bir coğrafya üzerinde ve birkaç yüzyılı bulan değişik çaba ve katkılar sonucu tamamlandığından doktrinin tarihî gelişimini ana çizgilerle belirli zaman dilimlerine ayırarak açıklamak oldukça zordur. Bu konuda belki de en sağlıklı yol ilk birkaç nesil Hanefî müctehidinin, literatüre yansıyan tasniflerin de yardımıyla fert ve grup olarak ele alınıp onların te'liflerinin ve diğer ilmî faaliyetlerinin mezhep doktrininin oluşmasına katkısını belirlemeye çalışmaktır.¹⁹

2.1.3 Hanefî Mezhebi Literatürü

2.1.3.1 Hanefî Fıkıh Kitaplarının Tertîbi

Hanefî Mezhebi fukahâsının asırlar boyu süren zengin fikhî birikimleri hakkında bilgi vermeden önce literatüre de yansıyan yönüyle Hanefî fıkıh kitaplarının tertîbi hakkında kısa bir bilgi vermeyi uygun gördük. Hanefîler kendilerinin fıkıh kitaplarını ve âlimlerinin meselelerini üç tabakaya ayırmışlardır.²⁰

1. Mesâilü'l Usûl : Zâhiru'r-Rivâye diye de bilinir. Mezhebin asıl sahiplerinden rivâyet edilmiş meselelerdir. Zâhiru'r-Rivâyeden genellikle Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf ile Muhammed'in görüşleri kastedilir.

Zâhiru'r-Rivâye kitapları İmam Muhammed'indir. Bunlar İmam Muhammed'den tevâtür ya da şöhret yoluyla sika râvîlerin rivâyet ettiği mutemed altı kitaptır.²¹

1. el-Asl (Mebûsût) : İmam Muhammed'in ilk yazdığı ve kendisine ait en geniş kitabı olduğu için *Mebûsût* olarak da isimlendirilmiştir. Kendisinden birçok talebesi

¹⁸ Bardakoğlu, a.g.md., s.12-13.

¹⁹ Bardakoğlu, a.g.md., s.9.

²⁰ Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, İstanbul: Feza Yay., 1990, c.I, s.40-41.

²¹ Zuhaylî, a.g.e., s.40.

nakletmiştir. İmam Muhammed, el-Asl'da, Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un fûrû'a dair re'yelerini naklettikten sonra kendi görüşünü de ilâve etmiş ancak her meselede delil vermemiştir. Kitap, yazma olarak kütüphânelerde bulunmaktadır.²²

2. el-Câmiu's-Sağîr : İmam Muhammed Zâhirü'r-Rivâye eserlerinin ikincisi olan bu kitabında Ebû Yusuf'un Ebû Hanîfe'den yaptığı nakilleri toplamıştır. Abdülhay el-Leknevî buna tek ciltlik bir şerh yazmıştır: *en-Nâfiu'l-Kebîr li-men yutali'u'l-Câmi'a's-Sâgîr*. Leknev 1291, 1294, 1328, Bulak 1302 ve Beyrut 1406 tarihli matbu' nüshaları vardır.²³

3. el-Câmiu'l-Kebîr : İmam Muhammed'in doğrudan Ebû Hanîfe'den rivâyet ettiği görüşlerini içerir. Zâhirü'r-Rivâye kitapların üçüncüsü olup açıklamalı ve tahlîl edici bir uslûbu vardır. Haydarabad'da 1356 tarihinde neşredilen nüshanın 1399'da Beyrut'da ofset baskısı yapılmıştır.²⁴

4. es-Siyeru's-Sağîr ve es-Siyeru'l-Kebîr : Devletler umûmî hukuku ile alâkalı bulunan bu eserlerden ikincisi es-Serahsî tarafından şerhedilmiş ve Hindistan'da dört cilt, Kâhire'de beş cilt halinde basılmıştır. Türkçe ve Fransızca tercümesi de matbu'dur.²⁵

5. ez-Ziyâdât : Zâhiru'r-Rivâye kitaplarının sonuncusu olan bu eser de İmam Muhammed'e aittir, daha ziyade, Ebû Hanîfe'den sonra ortaya çıkan hukukî meseleleri bir araya getirir. *el-Câmiu'l-Kebîr'de* zikredilmeyen meseleleri ihtiva eder.²⁶

2. Mesâilü'n-Nevâdir : Mezhebin asıl sahiplerinden rivâyet edilen fakat İmam Muhammed'in Zâhiru'r-Rivâye kitapları dışındaki eserlerinde yer alan fıkha dair yazdırdığı rivâyetler veya bunların dışında kalan âlimlerin kitaplarında nakledilen rivâyetlerdir.²⁷ Bunlar da İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'a ait olan eserlerden ibarettir.

²² Karaman Hayreddin, "Kitaplar" İslam Hukuk Tarihi, <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/tarih/0201.htm>, (20.09.2010), par.4.

²³ Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmi'u's-Sağîr", *DİA*, c.VII, s.112.

²⁴ Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmi'u'l-Kebîr", *DİA*, c.VII, s.109.

²⁵ Karaman, Hayreddin. "Kitaplar" İslam Hukuk Tarihi, <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/tarih/0201.htm>, (20.09.2010), par.7.

²⁶ Karaman Hayreddin, "Kitaplar" İslam Hukuk Tarihi, <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/tarih/0201.htm>, (20.09.2010), par.8.

²⁷ Zuhaylî, s.40.

İmam Muhammed'e ait olanlar;²⁸

1. er-Reddü alâ Ehli'l-Medine : Ebû Hanîfe'nin re'yleriyle Medineliler'in re'yelerinin münakaşasını yaptığı eserdir.

2. Kitabu'l-Âsâr : İmam-ı Azâm'dan nakledilen merfû', mevkûf ve mürsel hadîslerin yer aldığı eserdir, tek cilttir.

3. Kitabu'l-Kesb : Kazanç ve ticaretle ilgili konulara yer veren bir eserdir.

İmam Ebû Yusuf'un eserleri,

1. Kitabu'l-Âsâr : Ebû Yusuf'un oğlu Yusuf'un, babası yoluyla Ebû Hanîfe'den rivâyet ettiği bazı hadîsleri ve fikhî görüşleri ihtiva etmekte olup, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i mahiyetindedir. Abdest, gusûl, cünüblük, iddet, av ve alışveriş gibi konuları içine alan eser, Ebû'l Vefâ el-Efganî tarafından neşredilmiştir. Kahire 1355.²⁹

2. İhtilâfu Ebi Hanîfe ve İbni Ebi Leylâ : İlk yazılan hilâf kitaplarından. Ebû Hanîfe ile çağdaşı Kadı İbn Ebi Leylâ (148/765) arasındaki tartışmaları konu edinen bu eseri, İmam Şafîi *el-Umm* adlı kitabında nakletmiştir.³⁰

3. Kitabu'l-Harâc : Harun Reşîd için yazdığı bu değerli eserinde Ebû Yusuf, İslâm devletinin maliyesi ve vergi sistemini ele almaktadır. İslâm fıkıh tarihinde mâlî hukuk sahasında yazılan en önemli eserlerden biri olup, bu alanda günümüze kadar ulaşan ilk te'lif olduğunda şüphe yoktur.³¹

4- er-Reddu alâ Siyeri'l-Evzâi : İslâm devletler hukukuyla ilgili olup İmam Evzâi'nin bu konudaki görüşlerinin tenkidini içeren bu eseri de İmam Şafîi rivâyet etmiştir.³²

3. Vâkıâlar ve fetvâlar : Müteahhir müctehidlerin kendilerine sorulan meselelerde mezhebin ilk âlimlerinin temas etmedikleri konularda, istinbât ettikleri

²⁸ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam Hukuku, Şahıs, Aile ve Çözümlü Miras.*, İstanbul:Erenler Mat., 1983, s.74; Ali Şafak, *İslam Hukuku'nun Tedvini*, Erzurum: Atatürk Üniv. Basımevi,1978, s.87.

²⁹ Salim Ögüt, "Ebû Yusuf", *DİA*, c.X, s.264.

³⁰ Bkz. İmam Şafîi, *El-Ümm*, Bulak-Mısır, 1325, c.VII, s.87-150.

³¹ Ögüt, "Ebû Yusuf", s.264.

³² İmam Şafîi, *a.g.e.*, s.303-305.

meselelerdir. Bunlar Ebû Yusuf ve Muhammed'in talebeleri ve ikisinin talebelerinin talebeleridir.³³

Bu gruba giren eserler, Ebû Hanîfe ve talebelerinin ardından ictihâd asrının sonlarına kadar gelen müteahhirîn müctehidlerinin kendi zamanlarında ortaya çıkan, mezhep imamı ve talebelerinden herhangi bir rivâyet bulamadıkları yeni meseleler hakkında verdikleri hükümleri ihtiva etmektedir. Fıkhî meselelere farklı bölge fâkihlerince getirilen farklı yorum ve çözüm örneklerini içermesi ve Hanefî fikhının mezhep içi zenginliğini göstermesi itibariyle dikkat çeker.³⁴

Bu türdeki ilk eser, bilindiği kadarıyla Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin (373/983) *en-Nevâzil* adlı eseridir. Belli başlı diğer eserler ise şunlardır.³⁵

- Ebû'l-Abbas en-Natîfî, *el-Vâkıât ve el-Ecnâs*
- Suğdî, *en-Nütef fi'l-Fetâvâ*
- Muhammed b. İbrahim el-Hasırî, *el-Havî fi'l-Fetâvâ*
- Yusuf b. Ali el-Cürcanî, *Hizânetu'l-Ekmele*
- Sadru's-Şehid, Vâkıâtü'l-Hüsâmî, *el-Fetâvâ'l-Kübra ve el-Fetâvâ's-Sügra*
- Ebû'l-Feth el-Velvalicî, *el-Fetâvâ'l-Velvaliciyye*
- İftiharuddin Tahir b. Ahmed el-Buhârî, *Hulâsâtu'l-Fetâvâ*
- Rükneddin Abdurrahman b. Muhammed el-Kirmanî, *Cevâhiru'l-Fetâvâ*
- Radiyyuddin es-Serahsî, *el-Muhitu'r-Radavî*
- Ahmed b. Musa el-Keşşî, *Mecmâu'n-Nevâzil ve'l-Havâdis ve'l-Vâkıât*

2.1.3.2 Temel Metinler ve Şerhleri

Meşâyih döneminin ikinci yarısı, aynı zamanda Hanefî fıkıh doktrininin klâsik döneminin başladığı bir zaman dilimidir. Hanefî fikhını derli toplu şekilde özetleyen ve günümüze ulaşan ilk el kitabı olan Tahavî'nin (321/933) *el-Muhtasar*'ı, Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin (334/945) İmam Muhammed'in Zâhirü'r-Rivâye eserlerini özetleyen *el-Kâfî* adlı eseri ve Kerhî'nin (340/952) *el-Muhtasar*'ı hem rivâyet hem de o zamana kadarki

³³ Zuhaylî, s.40

³⁴ Bardakoğlu, a.g.md., s.12.

³⁵ Özel, a.g.md., s.23.

tatbikat itibariyle kuvvet kazanmış mezhep görüşlerini vermenin yanı sıra klâsik dönemin de başlangıcını teşkil eden eserler olarak anılmalıdır.³⁶

Hanefî mezhebinde, mezhep görüşlerini derli toplu özetleyip günümüze ulaşan el kitabı mahiyetinde ilk eser Ebû Ca'fer et-Tahavî'nin (321/933) *el-Muhtasar*'ıdır. Ebû Hanîfe ve iki talebesi Ebû Yusuf ile Şeybânî'nin görüşlerinin özet halinde yer aldığı eserde, aynı zamanda bir müctehid olan müellifin kendi görüş ve tercihlerini de belirtmesi önem taşır.³⁷

Hakimü's-Şehid Mervezî'nin -yukarıda da söz edildiği gibi- Zâhirü'r-Rivâye'yi alıp tekrarları çıkarmak suretiyle meydana getirdiği *el-Kâfi* isimli eser, Şemsu'l-Eimme es-Serahsî tarafından *el-Mebsût* adıyla şerhedilmiştir. *el-Mebsût* Hanefî fikhının temellendirildiği, bu mezhebe ait görüşlerin delillerinin açıklandığı ve sistemli bir tahlilinin yapıldığı ilk ve en hacimli eserdir.

Kudûrî (428/1037), Hanefî mezhebinin en meşhur el kitaplarından biri olan *el-Muhtasar*'ı te'lif etmiştir. Hanefî literatüründe “Kitab” deyince Kudûrî'nin bu kitabı kastedilir. Bu eser üzerinde 30 civarında şerh çalışması yapılmıştır. En meşhur şerhleri; Ebû Bekir el-Haddad'ın *el-Cevheretu'n-Neyyire* ve *es-Sirâcu'l-Vehhâc* adlı şerhleri ile Abdulğanî el-Meydanî'nin *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitab* adlı şerhidir.

Alaeddin es-Semerkandî'nin (539/1144) *Tuhfetü'l-Fukâhâ* adlı eseri Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanmakla birlikte o zamana kadar kaleme alınan eserlerden farklı bir sistematiğe sahiptir. Kudûrî'nin eserini ikmâl, izâh ve delillerle temellendirme maksadıyla kaleme alınan *Tuhfetü'l-Fukâhâ* tertip usûlü ve terminolojinin geliştirilmesi bakımından ileri bir merhaleyi temsil eder.

Semerkandî'nin talebesi olan Kâsânî (587/1191), bu eseri tertip ve metot bakımından örnek olarak *Bedâiu's-Sânâ'i*'yi te'lif etmiştir. Hanefî tabakât kitaplarında bu eser *Tuhfetü'l-Fukâhâ*'nın şerhi olarak gösteriliyorsa da aslında klâsik şerhlerle benzerliği

³⁶ Eserler hakkında geniş bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989, s.263-264; Ahmet Özel, a.g.md., s.15.

³⁷ Özel, a.g.md., s.15.

bulunmayan Kâsânî'nin eseri orjinal bir çalışma olup gerek Muhtevâ gerekse metot bakımından Semerkandî'nin eserini aşmıştır.

Kâsânî'nin çağdaşı Burhaneddin el-Merğînânî'nin *el-Hidâye* adlı kitabı, müteahhirîn devri Hanefî ulemâsı arasında en çok rağbet gören eserlerin başında gelir. Eser, aynı müellifin Şeybanî'nin *el-Câmiu's-Sağîr*'i ile Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ına dayanarak te'lif ettiği *Bidâyetü'l-Mübtedî*'nin şerhidir. Burhaneddin el-Merğînânî (593/1197), Hanefî fikhî üzerine yazdığı *Bidâyetü'l-Mübtedî* adlı eserine ve yine kendi kaleme aldığı hâşiyeye *Hidâye* adını vermiştir. İçinde kullanılan hadîslerin sağlamlığı ile dikkati çeken kitap ve şerhleri yüzyıllarca Osmanlı medreselerinde ileri düzeyde temel ders kitabı olarak okutulmuştur.³⁸ *el-Hidâye* üzerine altmış civarında şerh ve hâşiyeye yazılmıştır. Burada hemen şunu da belirtmekte fayda var ki, bizim mevzumuz olan *Tebyînü'l Hakâik* üzerinde de *el-Hidâye*'nin tesirleri hissedilmektedir.³⁹

Sözkonusu eserler, Hanefî hukuk doktrininin klasik şekil ve muhtevâsını kazanmasında oldukça büyük pay sahibidirler. Bu dönem fâkihlerinin genelde Mâveraünnehir bölgesinde yetiştikleri, çoğunun ya mezhep imamlarının eserlerine yeni şerhler yazdıkları, ya da fer'i meselelere kendilerince veya zamanlarına kadarki Hanefî fâkihlerince verilen fikhî cevapları ihtiva eden fetâvâ kitapları kaleme aldıkları göze çarpar.⁴⁰

Klâsik dönemi takip eden asırlarda Hanefî fâkihler “Fetâvâ” adıyla hacimli eserlerin yanısıra mezhep doktrinini özetleyen eserlerin te'lifi ve bunlar etrafında oluşan şerh-hâşiyeye çalışmalarını da sürdürmüşlerdir. Diğer bir ifadeyle, o zamana kadar olduğu gibi ileriki dönemlerde de mezhep içinde ictihâd, tahrîc ve tercih yapabilecek seviyede birçok fâkih yetişmiş, fakat bunların çoğu mezhep fikhına dair yeni bir kitap te'lif etmek yerine mezhebin genel kabul görmüş muhtasar metinlerine şerh ve hâşiyeye yazmayı tercih etmiş; böylece hem kendi yorumlarını satır aralarına serpiştirme imkânı bulmuş, hem de doktrinin klasik çizgisini ve dönemlerine kadar devam edegelen fıkıh eğitim ve öğretim

³⁸ Mefâil Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *UÜİFD.*, c.17, S. 1, 2008, s.25-46.

³⁹ Ahmet Yaman, “Kenzü'd-Dekâik”, *DİA*, c.XXV, s.261.

⁴⁰ Bardakoğlu, a.g.md., s.10.

geleneğini korumak istemiş veya içinde buldukları şartlar ve hâkim telakkiler sebebiyle buna mecbur olmuşlardır.⁴¹

Müteahhirun devri Hanefî âlimleri arasında meşhur olan eserler şunlardır⁴²:

Mütûn-u Erbaa

1- Abdullah b. Mahmud el-Mavsilî'ye (638/1284) ait olan *el-Muhtâr*. Ebû Hanîfe'nin görüşleri esas alınarak yazılmış bir muhtasardır ve yine müellifi tarafından *el-İhtiyar li-ta'lîlî'l-Muhtâr* adıyla şerhedilmiştir.

2- Muzafferuddîn İbnu's-Saâtî (694/1295), *Mecmâu'l-Bahreyn*. Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile Ebû Hafs Necmeddin en-Neseî'nin *el-Manzûmetu'n-Neseîyye*'si esas alınarak te'lif edilmiştir.

3- Ebû'l-Berekât en-Neseî (710/1310), *Kenzu'd-Dekâik*. Temel özelliği, mezhepteki mu'teber ve tercîh edilen görüşü seçip genellikle delilleri zikretmeden meseleleri kısaca ortaya koymaktır. Otuz civarında şerhi bulunmaktadır.

4- Tacu's-Şeriâ (680/1281), *Vikâyetu'r-Rivâye*. Tâc'ın torunu Sadru's-Şeriâ *Vikâye*'yi ihtisar edip *en-Nukâye* adıyla yeni bir eser yazmış, Molla Aliyyu'l-Karî, *Nukâye*'yi, *Fethu Bâbi'l-Înâye* adıyla şerhetmiştir.

Bizim burada bahse konu edineceğimiz Tebyînü'l Hakâik'in çıkış noktası olan *Kenzü'd-Dekâik*, muhtasarlara (muhtasarât) ya da metinlere (mütûn) olarak bilinen ve detaylarla delil tartışmasına girmeden, doğrudan bağlı bulunan doktrinin normlarını sıralamayı hedefleyen kitaplar grubuna ait bir klâsik üründür. Onun klâsikliği, fıkıh tarihinin kendisinden sonraki dilimi içinde sürekli bir müracaat kaynağı olarak algılanması ve üzerine çokça şerh, hâşiye ve ta'lîk çahşması yapılmasından kaynaklanmaktadır.⁴³

⁴¹ Bardakoğlu, a.g.md., s.11.

⁴² Ahmet Özel, "Hanefî mezhebi" (literatür), *DİA*, c.XVI, s.23.

⁴³ Ahmet Yaman, a.g.m., s.346.

3. TEBYÎNÜ'L HAKÂİK VE ZEYLAÎ

Tebyînü'l Hakâik'ı kaynağından yola çıkarak eser ve müellif babında tanımaya çalışmanın daha sağlıklı olacağı kanaatini taşımaktayız. Bu açıdan tez çalışmamızın bu bölümünde araştırma konumuz olan *Tebyînü'l Hakâik*'ın referansı olan *Kenzü'd-Dekâik*'ı tanıtmak ve onun müellifi Ebû'l Berekât Abdullah b. Ahmed en-Neseî hakkında kısa da olsa bilgi vermek istiyoruz.

3.1 Neseî; Hayatı ve Eserleri

3.1.1 Hayatı

On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda yetişmiş büyük fıkıh ve tefsir âlimidir. İsmi Abdullah b. Ahmed b. Mahmud'dur. Künyesi Ebû'l Berekât, lakabı Hafızüddin'dir.⁴⁴ Neseî nisbesiyle meşhur olmuştur. Buhara yakınlarındaki Neseî şehrinde doğmuştur. Klâsik kaynaklarda Nahşeb adıyla anılan bu şehir daha sonra "Karşı" (Soğd) adını almıştır.⁴⁵ Bu bölge İslâm tarihinde Mâveraünnehir olarak adlandırılan, Semerkand ve Buhara'yı da içine alan ve daha sonra İranlaşan Soğd'ların yaşadığı coğrafyadır.⁴⁶ Neseî, Ebû'l-Berekât'dan önce yine Neseî nisbesiyle anılan birçok ilim adamını yetiştirmiştir. Bunlar arasında *el-Akâid*'i ile İslâm dünyasında tanınan Ebû Hafs Ömer en-Neseî (537/1142); Alaüddîn es-Semerkandî'nin (538/1144) hocası olan Ebû'l-Muîn Meymûn en-Neseî (508/1114); hilâf bilgini Burhanuddîn Muhammed en-Neseî (687/1288) önde gelenlerdendir.

Kaynaklarda hocaları hakkında verilen bazı bilgilerden hareketle (620/1223) yılı civarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.⁴⁷

İslâm hukuk tarihinde temâyüz etmiş öğrencileriyle haklı bir şöhret kazanan en-Neseî, öncelikle Hanefî bir usûlcü ve fâkih, sonra da müfessir ve mütekellimdir. Fakat ne yazık ki, bu özelliklerine rağmen tabakât ve terâcim kaynakları, onun hayatının değişik

⁴⁴ "Neseî", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul : İhlas Holding, 1994, c. XV, s.188.

⁴⁵ Murteza Bedir, "Neseî", *DİA*, c.XXXII, s.567.

⁴⁶ Emek Üşenmez, Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi (Uzbekistan Manuscripts Library), *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, Volume 2/6, Winter 2009, s.683-689.

⁴⁷ Bedir, a.g.md., *DİA*, s.567.

safhalarına ait detayları kaydetmemişler, bize çok sade bir Ebû'l-Berekât portresi sunabilmişlerdir.

Nesefî'nin ilim hayatına öğrenci olarak başladığı yıllar sadece askerî ve vahşî bir istilâ ile yetinmemiş aynı zamanda ilim, kültür ve medeniyet menbâlarını da kurutmaya kasdetmiş olan Moğol istilâsının yaralarının sarılmaya çalışıldığı yıllardır. Tahsilini bitirdikten sonra Kirmân'daki el-Kutbiyyetü's-Sultaniyye medresesinde müderrislik yapmış, bu müderrislik esnasında *Kenzü'd-Dekâik* adlı eserini okutmuş ve yine medreselerde okutulmak üzere eserler te'lif etmiştir. *Kenzü'd-Dekâik* şarihlerinden el-Kirmanî'nin zikrettiğine göre *Mecmâû'l Bahreyn* müellifi Muzafferuddîn es-Saâtî, müellifin *Kenzü'd-Dekâik* eserini Kirman'da adı geçen medresede bizzat müellifinden okumuştur.⁴⁸ Nesefî'nin Kirman'da ne kadar kaldığı, oradan ne zaman ayrıldığı ve bu sırada tekrar Orta Asya'ya dönüp dönmediği bilinmemekte, hayatının bundan sonraki safhası hakkında da kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.⁴⁹

Nesefî; fıkıh, usûlü'l fıkıh, kelâm, hadîs ve tefsîr sahalarında temâyüz etmiştir. Yazdığı eserler yanında yetiştirdiği pek çok talebe ile de velûd bir âlimdir. Bazıları O'na “mezhepte müctehidlerin sonuncusu”⁵⁰ olarak itibar etmiştir.

En meşhur talebeleri Muzafferüddîn es-Saâtî (694/1294-1295) ve *el-Hidâye* şârihlerinden biri olan Husamuddîn es-Sığnâkî'dir (714/1314-1315).⁵¹

Te'lif ettiği eserler genel kabule mazhar olmuş, kendi yazdığı şerhlere ilave olarak sonra gelen âlimlerce de şerhleri, hâşiyeleri ve muhtasarları yapılmıştır. 710/13 yılında Bağdat seyahatinden dönerken Huzistan'ın İzec bölgesinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁵²

⁴⁸ Bedrettin Çetiner, Ebû'l Berekât Abdullah ibn Ahmed en-Nesefî ve Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil, *Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum Atatürk Üniv. İlahiyat Fak., 1984, s.27.

⁴⁹ Bedir, a.g.md, *DİA*, s.567.

⁵⁰ Muhammed Abdülhay Leknevî, *El-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l Hanefiyye*, Beyrut 1998, s.102.

⁵¹ Çetiner, a.g.e., s.27.

⁵² Leknevî, a.g.e., s.102.

3.1.2 Eserleri

Ebû'l Berekât en-Neseî daha ziyade bir Hanefî fâkihi olarak bilinir. En büyük eserleri de fıkıh ile ilgilidir. Muftî's-sakâleyn adıyla şöhret bulan Ebû Hafs Ömer en-Neseî (537/1142) kadar olmasa bile kelâm sahasında da kıymetli eserler meydana getirmiştir.⁵³

Neseî'nin başlıca eserleri:

1. **el-Vâfi** : Hanefî mezhebinin müdevvini İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (189/805) *el-Usûl* diye anılan Zâhiru'r-Rivâye kitaplarının ve özellikle *el-Câmi'u's-Sağîr* ile *el-Câmi'ül-Kebîr* ve *ez-Ziyâdat*'ının meselelerini bir araya getiren bir fûrû' kitabıdır.⁵⁴ Hanefî fûrû' doktrininin orta ölçekte bir özeti olup eserde Şafîî ve Malikîler'in görüşlerine de yer verilmiş ve bu görüşlerin sahipleri sembollerle tanımlanmıştır.⁵⁵

2. **el-Kâfi fi şerhi'l Vâfi** : *Vâfi* kitabının şerhidir. *El-Hidâye*'nin eksik ve muğlak bıraktığı yönleri tamamlamak amacıyla *el-Camîü'l Kebîr*, *ez-Ziyâdat*, *Nazmü'l Hilâfiyat*, *el-Mebsût* yanında bazı vâkıât ve Fetâvâ kitaplarından yararlanılarak te'lif edilmiştir.⁵⁶

3. **Kenzü'd-Dekâik** : Fıkıha dair kaleme aldığı eseridir. *el-Vâfi*'nin özeti mahiyetindedir.

4. **el-Müstasfâ** : Bu eser hakkında kaynaklarda farklı değerlendirmeler yapılmıştır.⁵⁷ Bunlardan bir kısmına göre; *Müstasfâ*, Ömer en-Neseî'ye (537/1142) ait olan *el-Manzûme fi'l Hilâf* isimli esere yaptığı şerhtir. Diğer bir kısım görüş sahiplerine

⁵³ Çetiner, s.29.

⁵⁴ Çetiner, s.29.

⁵⁵ Bedir, a.g.md., s.568.

⁵⁶ Bedir, a.g.md., s.568.

⁵⁷ Bu kaynaklardan kasıt, The Encyclopedia of İslam'a "al-Nasafî" maddesini yazan W. Heffening ve Bedrettin Çetiner'in" Ebû'l Berekat en-Neseî ve Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vil" adlı eserleridir. Her iki kaynakta da Müstasfâ'nın Ömer en-Neseî'ye (537/1142) ait olan "el-Manzûme fi'l Hilâf" isimli esere yapılan şerh olduğu bilgisi mevcuttur. Ancak Ahmet Yaman "Neseî ve Bir Fıkıh Klasîği Kenzü'd-Dekâik" başlıklı makalesinde bu kaynaklara aykırı olarak sözü edilen şerhin "Müstasfâ" değil "Musaffâ" olduğunu kaydetmekte ve Neseî'ye ait tek bir Müstasfâ adlı eserin var olduğunu onun da Yusuf es-Semerkindî (656/1258)'nin fûrû fıkıhla ilgili Nâfi' isimli eserinin şerhi olan "el-Müstasfâ fi Şerhi'n-Nâfi'" adlı eser olduğunu belirtmektedir. (bkz. Ahmet Yaman, "Ebû'l Berekat en-Neseî ve Bir Fıkıh Klasîği Kenzü'd-Dekâik", *SÜİFD*, 1998, c.8, s.351).

göre ise, Ebû'l Kasım Muhammed b. Yusuf es-Semerkindî'nin *el-Fıkhü'n-Nâfi* adlı eserinin şerhi olup; Neseî'nin hocaları Kerderî ve Darîr'in derslerinde aldığı notlara daha önce yazılmış geniş eserlerden aldığı bilgileri eklemesiyle oluşmuştur.⁵⁸

Bu kitabı günümüze ulaşmayan *el-Müstevfâ* adlı daha geniş bir eserinden özetlediği ve ona *el-Müstasfâ mine'l Müstevfâ* adını verdiğini ferağ kaydında belirttiği dikkate alınır bazı kaynaklarda eserin adının *el-Menâfi* olarak verilmesinin de bir karıştırmadan kaynaklanmış olduğu söylenebilir.⁵⁹

5. el-Musaffâ : Bir hilâf, yani mezheplerarası mukayese kitabı olan Necmeddîn en-Neseî'nin *Manzûmetü'n-Neseîyye*'sinin şerhidir. Müellif bu eseri yazmaya *el-Müstasfâ*'yı bitirdikten sonra başlamıştır. Kâtip Çelebi bu eserin *el-Manzûme* üzerine yine aynı müellif tarafından yazılan *el-Müstasfâ* adlı şerhin bir özeti olduğunu söylerse de bu kütüphane kayıtlarında yazarın iki eserinin adlarının birbirine karıştırılmasından kaynaklanan bir hata olmalıdır. Zira Neseî her iki eserinin ismini *el-Müstasfâ* adıyla bizzat kendisi kaydetmiştir ve *el-Manzûme* şerhi olup kütüphanelerde kayıtlı olanlar *el-Musaffâ* adlı eserin aynıdır.⁶⁰

6. Menârü'l Envâr : İslâm hukuk metodolojisine dair meşhur bir özettir. Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî (482/1089) ile Şemsü'l-Eimme es-Serahsî'nin (483/1090) *el-Usûl* ismini taşıyan eserlerinden özetlenerek meydana getirilmiştir. Müellifin kendisi tarafından da şerhedilen bu eser, ilim dünyasında fevkalâde bir i'tibâr görmüş ve üzerine otuzdan fazla şerh ile hâşiye yazılmıştır.⁶¹ Bu şerhlerden biri de yine müellife ait olan *Keşfü'l Esrâr*'dır.

7. El-Münevvir : *Menârü'l-Envâr* üzerine biri uzun diğeri kısa iki şerh yazmıştır, *el-Münevvir* kısa olanı, *Keşfü'l Esrâr* ise geniş olan şerhidir.⁶²

8. Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl : Neseî tefsiri olarak meşhur olmuştur. Eser, dirâyet tefsiridir. Açık, anlaşılır bir Arapça ile yazılmıştır. Müellifin olgunluk çağına ait bir eserdir.

⁵⁸ Bedir, a.g.md., s.567.

⁵⁹ Bedir, a.g.md., s.567.

⁶⁰ Bedir, a.g.md., s.568.

⁶¹ Hüseyin Atay, *"İslam Hukuk Felsefesi Bibliyografyası"*, (Abdülvehhab Hallaf'ın İlmü Usûli'l Fıkh adlı eserinin tercümesine yazdığı giriş bölümünde), Ankara 1973, s. 121-129.

⁶² Bedir, a.g.md., s.568.

9. **Umdetü'l Akâid** : Ehl-i sünnet akâidinin bir özeti olup Necmeddîn en-Nesefî'nin *Akaid*'inden biraz daha ayrıntılıdır ve medrese öğrencileri için giriş niteliğindedir.⁶³

3.2 **Kenzü'd-Dekâik**

3.2.1 **Temel Özellikleri**

Malikî fıkıh bilgini Karâfî (v. 684/1285), İslâm Hukuku'nu usûl ve fûrû' olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra usûlü de kendi arasında "usûl-i fıkıh" ve "külli kâideler" şeklinde ikiye taksim etmektedir. Karâfî, külli kâidelerin İslâm hukukunun hikmet ve esrarını içeren ve üzerine fûrû'dan sayısız ahkâmın bina edildiği çok faydalı prensipler olduğunu kaydeder.⁶⁴ Genel olarak da İslâm hukuku ile ilgili çalışmalar Karâfî'nin taksiminde olduğu gibi "usûl ve fûrû'" diye gruplandırılmaktadır. Fûrû' çalışmalarının herbiri de ibâdât, muamelât ve ukûbât gibi kısımları kapsar. Ancak insanların daha çok ihtiyaç duyup müracaat ettiği bazı konular, fûrû' kitaplarından ayrı olarak özel çalışmalara konu yapılmıştır. Sözelimi, fûrû' eserlerin ibadetler bölümü, "ilm-i hâl" diye bilinen müstakil çalışmalarda, miras hukukuna ilişkin konular da "'ferâiz'" diye ifade edilen özel çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Etki kaynakları bakımından fûrû' çalışmalarının üzerinde yoğunlaştığı ve "genel fûrû' kaynakları" olarak niteleyebileceğimiz bazı kaynaklar mevcuttur. Bunlar "Mütûn-u Erbaa" ve "Mütûn-u Selâse" olarak şöhret bulan eserlerdir.

Hicrî yedinci asrın sonları ile sekizinci asrın başlarına doğru Tâcuşşerîa (680/1281), el-Mavsılî (683/1284), İbnu's-Saâtî (694/1285) ve en-Nesefî'den (710/1310) oluşan dört hukukçu tarafından kaleme alınan *Vikâye*, *Muhtâr*, *Mecmâ*, *Kenz* adlı fûrû' eserler, fakihler arasında "el-Mutûnu'l-erbaa: Dört metin" diye meşhur olmuşlardır. Bu "Dört metin"den *Vikâye* ve *Kenz*, Kudûrî'nin (428/1037) *Muhtasar*'ı ile "el-Mutûnu's-Selâse"yi oluştururlar.⁶⁵ Bu yönüyle *Kenzü'd-Dekâik*, her iki eser grubu arasında da mümtaz yerini almış gözükmektedir.

⁶³ Bedir, a.g.md., s.568.

⁶⁴ Necmettin Kızılkaya, "Hanefî Fûrû-ı Fıkıh Eserlerinde Fikhî Kaidelerin Uygulama Alanına Bir Örnek Olarak Bedâiü's-Sânâî", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2006, c.8, s.79-98.

⁶⁵ Recep Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", *UÜİFD.*, 1999, S.8, c.8, s.215-245.

Bu "dört metin", kanun gibi addedilmiş, bunların hilâfına fetvâ vermek neredeyse "câiz değildir" denecek kadar itibar görmüştür. Nitekim çağımız İslâm hukukçularından Subhî Mahmasânî de, sözkonusu eserlerin, mezhep hükümlerinin ihtiyarî olarak bir araya getirilmesi merhalesinde önemli rolleri bulunduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁶

Kenzü'd-Dekâik'ın temel özelliği, mezhepteki muteber ve tercih edilen görüşü seçip genellikle delilleri zikretmeden meseleleri kısaca ortaya koyması şeklinde özetlenebilir. Kitabın mukaddimesinde böyle bir muhtasarın hazırlanmasının gerekçesi, hacimli eserlerden kaçman insan psikolojisinin sık karşılaşılan meseleleri bir araya getiren muhtasarlara yönelmesi olarak gösterilmektedir.⁶⁷

3.2.2 Kaynakları ve Şerhleri

Kenzü'd-Dekâik, Neseî'nin kendi eseri olan *el-Vâfi*'nin özetidir. Hanefiler arasında çok muteber olan ve Osmanlı medreselerinde yıllarca ders kitabı olarak okutulan eser bugün bile sahasında en çok başvurulan metinlerdendir.

Kenzü'd-Dekâik'ın mukaddimesinde kaynakları hakkında bilgi verilmesi de *el-Vâfi*'nin kaynakları arasında İmam Muhammed'in özellikle *el-Câmiu's-Sağîr*, *el-Câmiu'l-Kebîr* ve *ez-Ziyâdât*'ı gibi Zâhirü'r-Rivâye kitapları, Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye*'si, Tahavî'nin *el-Muhtasar*'ı, Necmeddin en-Neseî'nin *el-Manzûme*'si ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *en-Nevâzil*'i yanında Halvânî, Necmeddin en-Neseî, Velvâlicî ve Kâdîhan'ın fetvâ mecmuaları bulunmaktadır. Muhtevâ bakımından klâsik fıkıh literatürünün özelliklerini yansıtan *Kenzü'd-Dekâik*'in tertibi kitap-bâb-fasıl şeklindedir. Muhtasar olması sebebiyle tamamen meseleci yöntem izlenmemiş, benzer hukukî münasebetlere, genel ve ortak niteliklere göre umumî esasları düzenleme tarzı olan soyut kural usûlüne de başvurulmuştur. İhtisardan dolayı bazan metinde konunun uzmanları dışındaki okuyucuların anlamakta zorlanacağı muğlak ifadeler yer verilmiştir. Eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yapılmasının sebeplerinden biri de budur. Satırasarı Farsça tercümesiyle birlikte basılan eser muhtelif şerhleriyle de birçok defa yayımlanmıştır.⁶⁸

⁶⁶ Cici, a.g.m., s.225.

⁶⁷ Yaman, a.g.md., s.261.

⁶⁸ Yaman, a.g.md., s.261.

Asırlarca fâkihler arasında elden ele dolaşmış, temel metinlerden biri olan *Kenzü'd-Dekâik*, 1843 yılında William Cureton tarafından Londra'da neşredilmiştir. Bu neşri takiben 1282/1865 ve 1287/1870 yılında Delhi'de; 1306/1888 yılında dört cilt halinde ve satır arasındaki Farsça tercümesiyle yine Delhi'de; 1309/1891 yılında Kahire'de Ebû'l-Kâsım es-Semerkandî'nin *Mustahlâsu'l-Hakâik* ve Bedruddîn el-Aynî'nin (855/1451) *Remzu'l-Hakâik* isimli şerhleriyle beraber basılmıştır. Daha sonraki tarihlerde, muhtelif yerlerde başka şerhleriyle beraber defalarca tabedilmiştir.⁶⁹

Kenzü'd-Dekâik üzerine birçok çalışma yapılmıştır, bu şerhlerin *Tebyîn* ile farklarını ortaya koyabilmek için bir özet halinde bunlardan da bahsetmek istiyoruz. Kâtib Çelebi'nin saydığı otuza yakın şerh ve hâşiyenin en önemlilerinden bazıları şunlardır:⁷⁰

1. Tebyînü'l-Hakâik : Osman b. Ali ez-Zeylaî (743/1342) tarafından hazırlanan bu şerhte Ebû Hanîfe ve talebeleri yanında daha sonraki Hanefî hukukçularının görüşlerine de yer verilmiş zaman zaman İmam Şafî, Mâlik ve İbn Ebû Leylâ'nın kanâatleri de zikredilmiştir.

2. Remzü'l-Hakâik : Bedreddin el-Aynî'nin (855/1451) muhtasar bir şerhi olup birçok defa basılmıştır. Eser, Seriyüddin İbnü's-Şihne'nin (921/1515) aynı adlı şerhiyle karıştırılmamalıdır. Burhâneddin Mevlevî tarafından *Aynî* şerhindeki terim ve deyimleri açıklayan *Luğatü'l Âynî* adıyla Farsça bir eser kaleme alınmıştır. İbn Âbidîn, zayıf görüşleri nakletmesinden dolayı bu eserin, son dönem Hanefî âlimlerince tasvib edilmediğini kaydeder.⁷¹

3. Müstahlâsü'l Hakâik : Sadrüşşerîf Ebû'l-Kâsım İbrahim b. Muhammed es-Semerkandî el-Leysî'nin (907/1501'den sonra) şerhidir. Bu eser 1870, 1882 Delhi; 1870, 1877 Leknev'de yayımlanmıştır.⁷²

⁶⁹ Yaman, "Ebû'l Berekât.....", s.358.

⁷⁰ Yaman, a.g.md., s.261.

⁷¹ Yaman, "Ebû'l Berekât...", s.361; İbn-i Abidin, Muhammed Emin (1252/1846), *Ukûd Resmî'l Müfti*, İstanbul 1980, s.13.

⁷² Yaman, "Ebû'l Berekât...", s.362.

4. Keşfü'l-Hakâik an Esrâri Kenzi'd-Dekâik : İbn Sultân'a (950/1544) ait olup üzerine talebesi Muhammed el-Behnesî tarafından bir ta'likat hazırlanmıştır.⁷³

5. Şerhu Kenzi'd-Dekâik : Molla Miskîn (954/1547) tarafından hazırlanmış olup *Kenzü'd-Dekâik*'ın önemli şerhlerinden biridir. İbn-i Abidin, yazarın çok iyi tanınmaması sebebiyle son dönem Hanefî âlimlerinin bu esere iltifat etmediklerini kaydeder.⁷⁴

6. el-Bahrü'r-Râik : Zeynüddin İbn Nüceym (970/1563) tarafından "el-İcâretü'l-Fâside" bahsine kadar yazılmış olan bu şerhe Muhammed b. Hüseyin b. Ali et-Tûrî el-Kâdirî bir tekmîle, İbn Âbidîn *Minhâtü'l-Hâlik ale'l-Bahri'r-Râik* adıyla bir hâşiye yazmıştır. İbn Nüceym, kitabının başında yazılış maksadını açıklarken *Kenzü'd-Dekâik*'ın en iyi şerhi olan *Tebyînü'l-Hakâik*'te hilâfiyat üzerinde çok durulmasına rağmen metnin izâhının tatminkâr bir şekilde yapılmadığını söyler. Bu eksikliği fetvâ mecmuaları ve şerhlerden tamamlamayı amaçlayan İbn Nüceym, atıflarda bulunduğu kaynakların bir listesini kitabın başında verir. Ayrıca konulan incelerken de kaynaklarını belirterek bunlardan iktibâslarda bulunur. Böylece kendi zamanına kadarki Hanefî fıkıh kitaplarının bir özetini meydana getirir. Eserin başında fıkıh ilminin tanımı, şer'î delillerden çıkarılan hükümlerle bunların hukukî vasıfları ve İslâm hukukunun kaynaklarına dair bir tahlîl yer alır. Mezhep imamının, öğrencilerinin ve mezhebin sonraki âlimlerinin görüşlerine yer verilen şerhte tercih edilen ictihâdlar belirtilir. Bu arada yer yer diğer mezheplerin görüşleri ele alınarak mukâyeseler yapılır ve mezhebin benimsediği hükmün üstünlüğü delillerle gösterilmeye çalışılır. Sık sık tekrarlanan "şârih" kelimesiyle Zeylaî kastedilir.⁷⁵

7. en-Nehrü'l-Fâik : Sirâceddîn İbn Nüceym (1005/1596) tarafından hazırlanan eser kitabın en pratik şerhi sayılabilir. Bölüm başlarında ilgili terimlerin filolojik ve ilmî izahları yapılmıştır. Şafî ve Mâlikîler başta olmak üzere diğer mezheplerin görüşlerine de yer verilmiş, bunların alındığı kaynaklar açıkça zikredilmiş, delil olarak kullanılan hadisler değerlendirilerek tahrîci yapılmıştır. Müellif eserinde kardeşi Zeynüddîn İbn Nüceym'in *el-Bahrü'r-Râik*'ine de eleştiriler yöneltmiştir. Ayrıca eserde seçili ifadeler ve şiirlerle süslenen bir dil kullanılmış, fikhî ahkâmla doğrudan alâkalı olmayan edep ve ahlâk ilkelerine de yer verilmiştir. Hükümlerin tesbitinde hukuk metodolojisi kurallarının rolü ve

⁷³ Yaman, a.g.md, s.261.

⁷⁴ Yaman, "Ebû'l Berekât...", s.362.

⁷⁵ Yaman, "Ebû'l Berekât....", s.361.

uygulanışı zaman zaman gösterilmiştir. Eserin çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır.⁷⁶

3.3 Zeylaî; Hayatı ve Eserleri

Tebyînü'l Hakâik alâ Şerh-i Kenzi'd-Dekâik isimli eserin müellifi olan Zeylaî, bugün Somali sınırları içinde kalan Zeyla şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber Kahire'ye geliş tarihi kaynaklarda 705/1305 olarak gösterilmektedir. Bu dönemde onbeş yaşında olduğunu varsayarsak hayatının geri kalan kısmını Kahire'de geçirdiğini söyleyebiliriz. Bu durumda biz, Zeylaî'nin hayatını Zeyla ve Kahire ekseninde ve iki bölüm halinde incelemeyi uygun gördük. Birinci kısımda Zeylaî'nin doğduğu yer olan Zeyla'nın tarihi ve sosyal özelliklerini, ikinci kısımda ise Kahire'nin 1300'lü yıllardaki mevcut siyasî, ilmî ve kültürel hayatını serdettik. Böylelikle Zeylaî'nin doğup yetiştiği ve eğitim aldığı ilmî muhit ile; ders verdiği ve eserlerini meydana getirdiği muhitleri, sırasıyla ve bir bütün halinde ortaya koyarak hem ilim dünyasına yaptığı katkıyı, hem de kendi muhitine olan etkisini göz önüne sermeyi amaçladık.

3.3.1 Zeylaî Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

3.3.1.1 Zeyla'nın Tarihçesi ve Coğrafi konumu

Antik dönemde Mısırlılar bugün Afrika Boynuzu denilen kıtanın doğusundaki sivri uca ve Aden Körfezi ile Hint Okyanusu boyunca uzanan sahillere Punt ülkesi demekteydiler. Onsekiz ayrı bölgeden oluşan Somali'nin yine bu en uçtaki bölgesine günümüzde de Punt bölgesi (Puntland) denmektedir. İkinci yüzyıla gelindiğinde bugünkü Etiyopya'da hüküm süren Aksum Krallığı bu bölgeyi de idaresine almış ve asırlar boyu hâkimiyeti altında tutmuştur.⁷⁷

VII. yüzyılda, yani İslâm dininin bütün Arap yarımadasına yayıldığı bir dönemde Kızıldeniz'in Arap yarımadasının güney ucuyla Afrika Boynuzu arasındaki Babü'l Mendeb Boğazı büyük bir akına sahne olmuştur. Araplar akın akın gelip Aden Körfezi'nin

⁷⁶ Yaman, "Ebû'l Berekât...", s.362.

⁷⁷ Ahmet Kavas "Afrika'da Siyasi Bunalıma Mahkum Edilen Ülke: Somali", TASAM, 2007, <http://www.tasam.org/pencere.php?altid=1536>, (20.09.2010), par.4.

Afrika kıyısındaki sahillerine yerleşmişler; Zeyla, Tacura ve Berbera kısa zamanda bütün İslâm dünyasında tanınmıştır.⁷⁸

VII. yüzyılda çok sayıda Arap kabilesinin Aden Körfezi'nin Afrika tarafındaki sahillerine yerleşmesiyle içlerinden bir kısmı bugün Cibuti Devleti'ne yakın bir bölgede yer alan Yemen'e bağlı Zeyla Sultanlığı'nı kurmuşlar ve Somali'li soylular da bu dönemde İslâmlaşmıştır. Arap yarımadası ve İran'da yaşanan mezhep ve taht kavgaları neticesinde yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kalanlar, Doğu Afrika sahillerine akın ederken bugün başkent olan Makdişu (Mogadişu) da onların tercih ettikleri yerlerden birisi olmuştur. Buranın Araplar gelmeden önceki yerli halkı daha ziyade çiftçilik ve hayvancılıkla geçinmekteyken İslâmla tanışmalarından sonra Arap denizcilerinin çok sık uğradığı bu liman şehrinde ticari hayat oldukça gelişmiş Afrika Boynuzu'nun pek çok tarafıyla alışverişin yapıldığı merkezlerden birisi olmuştur.⁷⁹

İslâm dininin çok çabuk yayıldığı kıtalardan biri olan Afrika'nın kıta yüzölçümünün 30 milyon kilometre kareden fazla ve coğrafi yapısının birbirinden farklı olması, bu dinin kıtanın her noktasına ulaşmasının önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Yahudilik ve Hıristiyanlık bu kıtanın özellikle doğu ve kuzey bölgelerinde İslâm'dan asırlar önce varlık göstermelerine rağmen fazla yayılamazken ilk müslümanlar, bir asır içinde kıtanın güneybatı bölgesi hariç her tarafına ulaşmışlardır.⁸⁰

⁷⁸ Ahmet Kavas "Afrika'da Siyasi Bunalıma Mahkum Edilen Ülke: Somali", TASAM, 2007, <http://www.tasam.org/pencere.php?altid=1536>, (20.09.2010), par.5.

⁷⁹ Ahmet Kavas, Somali: "Doğu Afrika Sahilinde Bir Ticaret Merkezi", *Düşünce Gündem Dergisi*, S.27, Şubat 2007, s.36.

⁸⁰ Ahmet Kavas, "Afrikada İslamın Yayılışı" adlı tebliğ, Afrika Müslüman Ülke ve Topluluklar, Dinî Kurum Ve Kuruluş Temsilcileri Birinci Toplantısı, <http://www.avrasya-is.org>, İstanbul 01-03 Kasım 2006, s.1-7.



Şekil 1 : Zeyla (Saylac) Haritası

Kaynak : <http://www.orsam.org.tr/tr/haritaGaleri.aspx?HaritaID=83>

İslamiyet bu kıtaya ilk defa Habeşistan üzerinden girmeye başlamıştır. Afrika'da ilk tebliğ faaliyeti Hz. Muhammed'in (a.s.m) 614 yılında aralarında kızı Rukiye ile damadı Osman b. Affan'ın da bulunduğu müslümanlardan bir kısmını Cafer b. Ebû Talip idâresinde Habeşistan'a hicret ettirmesiyle başlamıştır. Hıristiyan bir ülkeye sığınan bu müslümanların bir kısmı geri dönmüşler ancak yanlarına başka müslümanları alarak ikinci defa aynı ülkeye hicret etmişlerdir. Mekke'li müslümanların buradaki tebliğ faaliyetleri neticesinde çok sayıda Habeş'li İslâm'a girerken özellikle Habeş Kralı Necâşi, Hz. Peygamber'in (a.s.m) kendisine yazdığı davet mektubu neticesinde ihtidâ etmiş ve Mekke'li müşriklerin baskılarından kaçan bu müslümanları himâyesine almıştır.⁸¹

Somali ve dolayısıyla Zeyla şehri o zaman Habeşistan Krallığı'nın hâkimiyeti altındaydı. Rivâyete göre bu ülkeye hicret eden ilk müslümanlar, bugün Kuzey Somali'nin Cibuti sınırı yakınında Aden Körfezi'nin Kızıldeniz'e açıldığı Mendeb boğazının karşısında yer alan Zeyla şehrine çıkmışlardı. Somali'nin önemli bir liman şehri olan bu şehir günümüz haritalarında Saylac veya Seylac adıyla geçmektedir.

⁸¹ Ahmet Kavas, a.g.tebliğ, s.1.

Bu hicret sebebiyle Somali halkı Medine halkından önce İslâm'la tanışmış ve çok kısa süre içinde bu ilâhî dine ısınmıştır. Dolayısıyla ilk muhacirler, gittikleri belde mensubu oldukları dinin tebliğini yaparak Afrika'ya İslâm tohumlarının ekilmesine vesile olmuşlar, onların tebliğleriyle İslâm dinî hızlı bir şekilde Somali halkı arasında kabul görüp diğer Afrika ülkelerine doğru yayılmaya başlamıştır.⁸²

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere *Tebyîn* müellifinin doğum yeri olan Zeyla; Doğu Afrika'nın Kızıl Deniz kıyısında bulunan bir liman ve ticaret merkezi, Aden Körfezi'nin batı kıyısında Zeyla İskeleyi'ni de kapsayan önemli bir yerleşim yeri ve bugün halen Somali Devleti sınırları içinde yer alan ilk hicret toprağıdır.

Zeyla'nın deniz yoluyla Kızıldeniz'den ve Hint Okyanusu'ndan Güney Asya'ya yapılan seferler için önemli bir noktada yer alması sebebiyle birçok eserde burası hakkında, dağınık da olsa, bazı bilgiler mevcuttur. Doğu Afrika'nın iç kısımlarındaki bölgeler ile Hint Okyanusu sahilindeki iskelelere denizden yapılan ulaşımın hareket noktasında yer alan Zeyla, müslümanlar için dinî, iktisâdî ve idârî bakımdan önemli bir merkez konumundadır.⁸³

Zeyla tarihi üzerine yapılan çalışmalarda ele geçen VIII. yüzyıla ait kûfi kitabelerin varlığı, bu bölgede müslüman yerleşimin eskiliğini göstermektedir. Yine Mesûdî'nin henüz X. yüzyılın başında Etiyopya krallığı hakimiyetinde bulunan bölgeye İslâmın sokuluşu devam ederken Zeyla, Dehlek gibi şehirlerde vergi ödeyerek yaşayan müslümanlardan bahsetmesi de bu görüşü doğrular niteliktedir.⁸⁴ Burada hemen belirtmekte fayda var ki, müellifimiz Zeylaî'nin gerek Zeyla'da, gerekse de Mısır'da bulunduğu sıralarda Zeyla'nın hâkimiyeti hep Etiyopya Krallığı'nda olmuştur. Öyleki, özellikle Zeylaî'nin Kahire'de bulunduğu dönemde tahtta bulunan Memlükler'in güçlü hükümdarları Baybars ve Kalavun'a Habeş Kralları'nın “efendimiz” diye hitap ettikleri ve tahta çıktıklarında çeşitli hediyelerle birlikte elçiler göndererek dostluklarını bildirdikleri bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.⁸⁵

⁸² M. Ahmet Varol, “Gözden Uzak Bir İslam Beldesi: Somali”, *Ribat Dergisi*, Şubat 2007, S.290, s.35

⁸³ Ahmet Kavas, “Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla iskelesinin Konumu (1265-1334/1849-1916)”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2001, S.5, s.109-134.

⁸⁴ Levent Öztürk, “Etiyopya”, *DİA*, c.XI, s.493.

⁸⁵ Öztürk, a.g.md., s.493

Ticarî faaliyetler sayesinde İslâm dinî kıtanın her tarafına ulaşmış “tüccâr” kelimesi ile “müslüman” kelimesi birbirlerinin yerine kullanılır hale gelmiştir. İnsanların en önemli ihtiyaç maddelerini temin ettiklerinden umumiyetle iyi muameleyle karşılaşan tâcirler, gittikleri bölgelerde yerleşmeye de gayret gösterdiklerinden Habeşistan, Hint Okyanusu Sahili ve Adalar, Sahra ve Bilâdüssudan'da fetihlerden sonraki dönemde İslâmlaşmada en etkili neticelerin alınmasında önemli rol oynamışlardır.⁸⁶

Kuzey Afrika'yla mukayese edildiğinde bu bölgelerde İslâmın yayılışı kültürel ağırlıklı seyretmiş, tüccâr ve göçmen Araplar alt seviyedeki geniş kitleler karşısında soylu, okumuş kitleleri temsil ettiklerinden özenti meydana getirmiştir. Yemen ve Hicaz'dan gelen tüccârlarla, tebliğ amacıyla gelen insanların ilk uğrak yeri olması, İslâm'ın Doğu Afrika'ya Zeyla üzerinden yayılmasını sağlamıştır. Tarihi süreçte ticarî hareketliliğe sahne olan bu bölge tüccârları; inci, köle, altın ve kahve ticareti yapmakta, Etiyopya'daki Harar'dan sevk edilen kahve dışında, Yemen'e canlı hayvan ve deri sevki de bu iskeleden gerçekleştirilmektedir.⁸⁷ İslâm dünyasının değişik yerlerinden gelen hacıların Hicaz'a gitmeden önce uğradıkları bir yer olması sebebiyle değişik kültürlerin kaynaşma imkânı bulunduğu bir kavşak ve bu konumu sebebiyle tarih içinde değişik medeniyet havzalarına mensup insanların bulunduğu bir merkez özelliğine sahip olan bölge, bugün bile önemini korumaktadır.

Müslümanlar Afrika'da yerleşmeye başladıktan sonra tarih boyunca burayı aydınlatacak İslâmi ilimlerin öğretildiği merkezleri de kurmuşlardır. Mısır'da Ezher ile başlayan ve Tunus'ta Zeytûne ile devam eden gelenek Fas'ta Karaviyyin medresesi ile daha da gelişmiş, Doğu Afrika'da Harar, Zeyla, Lamu adası, Mombasa, Bale, Zengibar ve Komor adaları bütün bu bölge müslümanlarının eğitimlerini aldıkları önemli merkezler haline gelmişlerdir.⁸⁸

Kızıldeniz havzasının farklı fikhî temayüllere açık yanını da göz önüne alacak olursak Zeyla ve civarının Hanefî, Şafîî ve Mâlikî fıkıh birikiminin de Afrika içlerine geçiş noktası durumunda olduğunu görürüz. Bunun başlıca sebebi ise, bölge halkının Mısır, Hicaz ve Yemen gibi eğitim merkezlerine giderek ilim tahsil etmeleridir. Zeyla ve Dehlek

⁸⁶ Ahmet Kavas, a.g.tebliğ, s.5.

⁸⁷ Ahmet Kavas, a.g.m, s.110.

⁸⁸ Levent Öztürk, “Etiyopya”, *DİA*, c.XI, s.493.

gibi bölgelerden gelen öğrenciler Hicaz, Kahire, Dımaşk'a giderek ilmî hareketliliği artırmış ve eğitim hayatlarından sonra da tekrar geri dönerek Harar, Zeyla gibi ilim merkezlerinin doğmasına yol açmışlardır.⁸⁹ Hattâ öyleki Ezher ve Ümeyye camilerinde Zeyla'dan gelen öğrenciler için özel bir bölüm yapılmıştır.⁹⁰ Başlangıçta Şafîî mezhebi baskınken daha sonra kıyı şeridinde yaygın olan Hanefî mezhebi bölgedeki tek hâkim mezhep olmaya başlamıştır. Şafîî ve Hanefî mezhebi bölgeye Hicaz ve Yemen üzerinden, Mâlikî mezhebi ise Sudan üzerinden yayılmıştır.⁹¹

3.3.1.2 Zeylaî'nin Hayatı ve Şahsiyeti

Tarih ve tabakât kitaplarında hakkında pek az bilgi yer alan Zeylaî'nin asıl adı, Fahrüddin Osman b. Ali b. Mihcen b. Yunus Ebû Muhammed es-Sufî el-Bari'i ez-Zeylaî'dir. Bazı kaynaklarda Ebû Muhammed, Ömer⁹² ve Ebû Amr künyesiyle anılmakta⁹³, bazı kaynaklarda ise Ali b. Mihcer b. Musa künyesiyle zikredilmektedir.⁹⁴

Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte kaynaklarda 705 tarihinde Kahire'ye eğitim için yolculuk yaptığına dair var olan kayıtlar ve vefat tarihini 743 olarak gösteren bilgiler ışığında 50 yılı aşan bir hayat birikiminden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

Zeylaî'nin geldiği dönemde Mısır'da Memlûk Hanedanlığı hüküm sürmekte olup O'nun yaşadığı dönemde sırasıyla Muhammed b. Kalavun (1299-1309), Rükneddin Baybars (1309-1310), Muhammed b. Kalavun (ikinci kez) (1310-1341), Seyfüddin Ebû Bekir (1341-1341), Alaaddin Küçük (1341-1342) ve Şihabuddin Ahmed (1342-1342) hükümdârlık yapmışlardır.⁹⁵

Doğu İslâm dünyasını istilâ ederek büyük tahribat yapan Moğollar'ı ve bölge için tehdit olan Haçlılar'ı yenerek bölgeyi bu tehlikelerden kurtaran Memlûkler'in Mısır siyaset, ilim ve kültür tarihinde ayrı bir yeri vardır.

⁸⁹ Rashid Moten, "İslam in Ethiopia: An Analytical Survey", *Islam In Africa, Proceedings of the Islam in Africa Conference*, (ed.Nura Alkali vd.) Ibadan 1993, s.223.

⁹⁰ J. Spencer Trimingham, *Islam in Ethiopia*, London 1965, s.232-233.

⁹¹ J. Spencer Trimingham, *a.g.e.*, s.233.

⁹² Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s.76.

⁹³ Şihabuddin Ahmed b. Yahya b. Fadlillah el-Umeri, *Mesâlikü'l Ebsar fi Memaliki'l Emsar*, Nşr. Fuad Sezgin, Frankfurt 2000, IV, s.18.

⁹⁴ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l Müellifin*, Teracimü Musannıfı'l Kütübi'l Arabiyye, Beyrut 1993, c.II, s.365.

⁹⁵ "Memlûkler", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, c. XIV, s.7.

Memlûkler döneminde Mısır kozmopolit bir nüfus yapısına sahip olup, özellikle Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinin ardından İslâm'ın kültürel başşehri haline gelen Kahire'ye her yerden ulemâ akını başlamış, Moğollar'ın önünden kaçan kalabalıklar da Mısır'a sığınmıştır.

Toplum; müslüman, hristiyan ve yahudilerden meydana gelmekte, çoğunluktaki müslümanlar da statü bakımından kendi aralarında, Türkçe konuşan yönetici-askerî sınıf (Türk ve Çerkez Memlûkleri) ve halk, olmak üzere iki kesime ayrılmaktadır. Mısır'ın Moğol istilâsına uğramamış olması sebebiyle İran, Anadolu, Irak ve Suriye'den buraya göç eden ulemâ Memlûkler zamanında ilmin gelişmesine büyük katkı sağlamış, bu devirde Eyyûbîler'in Sünnî eğitim verilen medreseler açma politikası devam ettirilmiştir. Yalnız Kahire'de zengin kütüphanelere sahip yüzden fazla medrese, ayrıca çeşitli dârü'l kur'ân ve dârü'l hadîsler bulunmaktadır.⁹⁶

Bölge halkına yabancı Memlûk asıllı sultan ve emirlerin, yönetimlerini halk nezdinde meşrûlaştırmak maksadıyla yeni medreseler kurması ve vakıflar yoluyla ulemâyı desteklemesi de ilim hareketini hızlandırmıştır. Medreselerin çoğu Sünnî dört mezhep üzerine öğretim veren fıkıh medresesi hüviyetini taşımakta, bazılarında tek, bazılarında ise birkaç mezhebin fıkıh okutulmaktadır. Fıkıh ilmiyle birlikte diğer dinî ilimler ve dil ilimlerinin de okutulduğu bu medreseler zengin kütüphanelere sahip olup pek çoğunun bünyesinde yetim ve yoksul çocuklar için ilkokullar yapıldığı gibi ayrıca ilköğretimin yürütüldüğü özel mektepler de bulunmaktadır. Medreselerin başmüderrisleri Sultan tarafından tayin edilmekte olup, hoca ve talebeler devletin himâyesi altındadır ve medreselerin her biri için bânîleri tarafından zengin vakıflar tahsis edilmiştir. Câmi ve tarikatlara ait tekke ve zâviyeler de birer okul vazifesi görmekte, zengin kütüphanelerin bulunduğu büyük câmiler zamanın önemli ilim merkezleri arasında yer almaktadır.⁹⁷

Memlûkler döneminde eğitim ve öğretim medreselerin yanında gittikçe yaygınlaşan Şeyhü el-Ömerî, II. Baybars gibi hankâhlarda ve zâviyelerde de devam etmiştir. Tarih, edebiyat, hadîs, fıkıh gibi alanlarda öne çıkan pek çok âlim burada yetişmiş veya buraya yerleşmiştir. Aynı dönemde te'lif edilen eserlerin hem sayı bakımından arttığı

⁹⁶ Cengiz Tomar, "Mısır", (İlim, Kültür ve Medeniyet), *DİA*, c.XXIX, s.576.

⁹⁷ İsmail Yiğit, "Memlûkler" (İlim ve Kültür Hayatı), *DİA*, c.XXIX, s.94-95.

hem de ansiklopedi ve biyografi gibi yeni biçimler kazanarak çeşitlendiği görülür. Devrin ünlü âlimleri arasında İbn Haldun, Zeynüddîn İbn Nüceym, İbn Tağrıberdî, Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Makrîzî, İbn Hacer el-Askalânî, Şemseddin es-Sehâvî ve Süyûtî ilk akla gelenlerdir.⁹⁸

Mısır'da görülen ilk mezhep Mâlikîlik olup İmam Şafî'nin ömrünün son yıllarını Fustat'ta geçirmesiyle Şafîlik de yayılmaya başlamış ve İslâm'ın diğer bölgelerine göre Mısır daima bu mezhebin en önemli merkezi olarak kalmıştır.⁹⁹

Mısır merkez olarak Kuzey Afrika'ya ve Şam (Suriye ve çevresi) bölgesine egemen olan Türk kökenli hânedân Memlûkler döneminde, özellikle Mâlikî Mezhebi bağlıları ile Eyyûbîler'in çabalarıyla Mısır'da bağlılarının sayısı artmış bulunan Şafîler, kadılık otoritesi açısından çekişme içine girmiştir. Şafî kadı, kendi otoritesinin diğerlerinden üstün olduğu iddiasını ortaya atınca dönemin bilginleri, konuyu enine boyuna tartışmışlar, bu gelişmeler sonucunda Ortaçağ İslâm-Türk tarihinin en önemli sîmalarından biri olan Memlûk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars (hükümdarlığı 658-676/1260-1277), 663/1265 yılında dört büyük Sünnî mezhep mensuplarının işlerini görmek için her mezhebe ait ayrı ayrı kadıların başına kadî-ül kudatlar tayinini ilk defa gerçekleştirmiştir. Bu olay, bundan sonraki bütün fıkıh tarihini derinden ve kökten etkileyen, hattâ belirleyen çok önemli bir sonuç doğurmuştur. Sünnîler arasında yayılmış olan çok sayıdaki mezhebin zaman içerisinde elenerek azalmış olmasına rağmen özellikle Hanbelî Mezhebi ile Zâhirî Mezhebi, bağlılarının sayısı açısından dördüncü mezhep olma konusunda uzun süre çekişmişler ancak birçok yeniliğe imza atan ve Memlûkler'in güçlü sultanlarından olan Baybars, bugün bildiğimiz dört mezhebin baş kadılıklarını belirlemek suretiyle, artık "dört mezhep" teriminin iyice yerleşmesine giden yolun açılmasını sağlamıştır.¹⁰⁰

Zeylaî'de yukarıda sözü edilen bölgenin eğitim geleneğine uyarak 705/1305 tarihinde Kahire'ye giderek Hanefî fıkıhı ile meşgul olmuş ve sahasında kendi akranlarını geçerek El-Aşûriyye, ed-Devâdariyye ve Karafe'deki Türbetü'l Mesudiyye'de dersler vermiştir. Kahire'de ders ve fetvâ vermesinin yanı sıra kendi akranları arasında da ilmî

⁹⁸ Tomar, *a.g.md.*, s.576.

⁹⁹ Tomar, *a.g.md.*, s.575.

¹⁰⁰ Vecdi Akyüz, "Mezheplerin Yayılması ve Yerleşmesi", *Yeni Şafak Gazetesi*, 12 Haziran 2005, s.9

otorite olarak kabul edilmiş, tadrîs ve iftâ faaliyetlerinin yanı sıra eserlerini de burada kaleme almıştır. Döneminin Hanefî kadıları O'nun görüşlerine meylederek verdiği fetvâlara önem atfetmişlerdir. Kahire'de ders ve fetvâ vermesinin yanısıra kendi akranları arasında ilmî otorite olarak kabul edilmesi, oraya belirli bir donanımla gittiğini göstermektedir. Nahiv ve Ferâiz ilimlerinde de şöhret kazanmış olan Zeylaî¹⁰¹ akranlarından İbn Batuta'nın (1301-1349) ifadesiyle Şafî mezhebinin yaygın olduğu bir dönemde Hanefî fıkıh ilmini yaymıştır.¹⁰²

Ele aldığı konulardaki titizliği, te'lif ettiği eserlerin genel kabule mazhar olması ve fıkıh sahasında bir müracaat kaynağı olarak varlığını devam ettirmesinin yanında, güzel ahlâk, emanet ve takvâsına kaynaklarda yapılan vurgu da O'nun ilmî otoritelerce kabul edilen kişiliğiyle örtüşmektedir.

Zeylaî'nin muasırları arasında İbn Kesîr (1301-1371), İbn Teymiyye (1263-1328), İbn Kayyîm el-Cevzî (1292-1350) gibi şöhretli isimler yer almakta; yetiştirdiği öğrenciler arasında ise *Nasbu'r-Râye* müellifi ve hemşehrisi Ebû Muhammed Cemalüddîn Yusuf b. Abdullah b. Yunus ez-Zeylaî (762/1360) bulunmaktadır.¹⁰³

743/1342 (Ocak-Şubat 1343) tarihinde Ramazan ayında, Kahire'de vefat eden Zeylaî, Karafe mezarlığına defnedilmiştir.¹⁰⁴

3.3.1.3 Eserleri

Müellifimiz Zeylaî'nin tarihçe-i hayatı gibi eserleri hakkında da yeterli ve açıklayıcı bilgiye rastlayamamakla beraber kaynaklarda Zeylaî'ye nisbet edilen eserler şunlardır:

1. Tebyînü'l Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekaik : Tez konumuz olan ve *Kenzü'd-Dekâik*'in şerhi olan eser, ileride etraflıca tanıtılacaktır.

¹⁰¹ Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, s.76.

¹⁰² İbn Batuta, *Rihletü İbn Bâtuta*, Nşr. Ali el-Muntasır el- Kettanî, Beyrut 1975, c.I, s.279.

¹⁰³ Özel, *a.g.e.*, s.80-81.

¹⁰⁴ Özel, *a.g.e.*, s.76.

2. Bereketü'l-Kelâm alâ Ehâdisi'l Ahkâm : Zeylaî'nin Merğînânî'ye ait olan *Hidâye* isimli eserde ve diğer Hanefî fıkıh kitaplarında yer alan ahkâm hadîslerini bir araya getirdiği eseridir.¹⁰⁵

3. Şerhü'c-Câmi'i'l-Kebîr : Zâhîrû'r-Rivâye olarak bilinen ve Hanefî mezhebinin ana kaynaklarını oluşturan altı kitapdan biri olan İmam Muhammed'e ait *Câmîû'l-Kebîr* üzerinde şerh ve ihtisar mahiyetinde birçok çalışma yapılmıştır. Kâtip Çelebi bu eseri şerheden kırktan fazla kişinin adını sayar,¹⁰⁶ bunlardan biri de Zeylaî'dir. Hanefî fûrû'unu ihtiva eden bu eseri Zeylaî de şerhetmiştir.

4. Şerhü'l Muhtâr : Mütûn-u Erbaa içinde yer alan ve Ebû Hanîfe'nin görüşleri esas alınarak yazılmış bir Muhtasar olan Abdullah b. Mahmud el-Mavsilî'ye (638/1284) ait *Muhtâr* isimli eser, Zeylaî tarafından şerhedilmiştir.¹⁰⁷

5. Hâşiyetü'z-Zeylaî : Zeylaî'nin (743/1342) Kenzü'd-Dekâik'e, Tebyînü'l Hakâik adıyla yaptığı şerhin hâşiyesi olup bu şerhle birlikte basılmıştır.¹⁰⁸

3.3.2 Tebyînü'l Hakâik

3.3.2.1 Fıkıh Tarihindeki Yeri

Hanefî fıkıh eserlerinin üç kategoride mütalâa edildiğini giriş kısmında açıklamıştık. Bunlar; mezhepte tercih edilen veya mu'temed görüşü seçerek bunlar arasında tercih yapan veya delillerini ortaya koymaksızın meseleleri zikreden bundan dolayı da mezhepte ilk başvurulacak kaynak metin olma özelliği gösteren muhtasarlar; muhtasarları açıklayıp, görüşleri ve delillerini kaydeden şerhler; ferdî ictihâdları ve yeni ortaya çıkıp mütekaddimun tarafından açıklanmamış mes'elelere ait hükümleri ihtivâ eden fetvâ ve vâkıât kitaplarıdır.¹⁰⁹ Metinler üzerinde yapılan şerh ve hâşiyeler, fıkıhın alt konuları etrafında o zamana kadar oluşan tartışmaları, farklı görüşlerin kabul ve red gerekçesini, diğer fıkıh mezhepleriyle mukâyeseli olarak vermeyi amaçladığından, Hanefî

¹⁰⁵ Zeylaî, Fahrüddin b. Osman b. Ali, *Tebyînü'l Hakâik ala Şerhi Kenzi'd-Dekâik*, Mısır 2000, c.I, s.7.

¹⁰⁶ Yunus Vehbi Yavuz, "Câmiu'l Kebîr", *DİA*, c.VII, s.109.

¹⁰⁷ Zeylaî, *a.g.e.*, s.7.

¹⁰⁸ Özel, *a.g.e.*, s.113.

¹⁰⁹ Ahmet Yaman, "Ebû'l Berekat", s.354.

fıkıh doktrininin çeşitli dönemlerdeki boyutlarını -dar açılımlı da olsa- takip etme imkânı sunması bakımından ayrı bir önem taşır. Bu sebeple Merginânî'nin *el-Hidâye*'si üzerine yapılan *el-Kifâye*, *el-Kinâye*, *el-Binâye* ve *Fethu'l Kadîr*; Neseffî'nin *Kenzü'd-Dekâik*'ı üzerine yazılan *Tebyînü'l-Hakâik*, *el-Bahrü'r-Râik* gibi şerhler hem kaza ve fetvâ, hem de fıkıh eğitimi alanında en az bu metinler kadar itibâr görmüştür. Ancak bu tür metin ve şerh-hâşiyeler, İslâm toplumlarında dinî eğitim ve öğretimin önemli bir bölümünü teşkil eden fıkıh öğretiminin temel malzemesini teşkil ettiğinden, değişen şartlara göre fikhın kazanacağı yeni muhtevâyı ve getireceği çözümleri belirlemeden çok geleneksel hukuk doktrininin tanıtma ve bu çerçevede yeni nesillere hukuk formasyonu kazandırma amacı taşımışlar, bu da mezhep hukuk doktrininin donuklaşması ve birçok alanda uygulama ile bağının kopması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte bu tür hacimli eserlerde literatürün tedvîn geleneğine damgasını vuran meseleci metodun zaman zaman aşılıp kavram hukukçuluğunun yapıldığı, hukukî hükümlerin gerekçe ve sonuçlarının doktrinel tarzda ele alındığı da müşâhede edilir.¹¹⁰

Hanefî fikhının en seçkin eserlerinden biri olan *Tebyînü'l Hakâik*'in literatürdeki yerini anlayabilmek için *Kenzü'd-Dekâik*'in literatürdeki yerine bakmak yeterli olacaktır. Hanefî fikhıyla ilgili en önemli eserlerden biri olan Neseffî'nin *Kenzü'd-Dekâik*'ı üzerine yazılmış pek çok şerh bulunmaktadır. Muhtasar olması sebebiyle bazan metinde konunun uzmanları dışındaki okuyucuların anlamakta zorlanacağı muğlak ifadeler yer verilmiş bu durum da eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yapılmasının sebeplerinden biri olmuştur.¹¹¹ Ancak bu şerhler içinde en iyisi hiç şüphesiz *Tebyînü'l Hakâik*'tir. *Tebyîn* için “en iyi şerh” yakıştırmasını yapan İbn Nüceym, hilâfiyat üzerinde çokça durduğu ve metnin izahını tatminkâr bir şekilde yapmadığı için de Zeylaî'yi tenkid etmekte¹¹², *Tebyîn* için gördüğü bu eksikliği kendi kaleme aldığı *Bahrü'r-Râik*'de fetvâ mecmuaları ve şerhlerden tamamlayıp, atıf yaptığı yazarların da bir listesini vererek giderdiğini ve eserinin *Tebyîn*'den daha anlaşılır olduğunu belirtmekte¹¹³, böylece kendi eserinin *Tebyîn*'den üstünlüğünü de zımnî olarak ifade etmiş olmaktadır. Ancak İbn-i Nüceym'in eserinde sık

¹¹⁰ Bardakoğlu, a.g.md., *DİA*, s.11.

¹¹¹ Zeynüddîn b. İbrahim b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-Râik Şerhü Kenzi'd-Dekâik*, Mısır 1916, c.I, s.2; bkz. Ahmet Yaman, “Kenzü'd-Dekâik”, *DİA*, c.XXV, s.261.

¹¹² Ahmet Yaman, a.g.md., s.261.

¹¹³ Ahmet Özel, İbn-i Nüceym (Hayatı ve Eserleri), *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Ankara : Sevinç Matbaası 1979, S.3, s.372.

sık Zeylaî'ye atıfta bulunarak *Tebyîn*'i, *Bahrü'r-Râik*'in temel kaynakları arasında göstermesi ve O'ndan söz ederken "Şârih" sıfatını kullanması¹¹⁴ *Tebyîn* ve müellifinin değerinin gölgelenemeyeceğinin bir delili olarak karşımızda durmaktadır.

Kenz üzerine yapılmış en iyi şerh olma sıfatı ile tavsif edilen bu eserin seçkinliğine ve kıymetine rağmen hakkında kayda değer bir çalışma yapılmamış olması ise Fıkıh Edebiyatı Tarihi adına önemli bir eksikliklerdir.

3.3.2.2 Tebyînü'l Hakâik'in Yazılış Gayesi

Zeylaî, *Tebyîn*'in yazılış gayesini, eserine başlarken bizzat ifade etmiştir. Buna göre; hacminin letâfetine ve nazımının ihtisârına rağmen, oldukça vecîz ifadelerle fikhî mevzuları ele alan *Kenzü'd-Dekâik*'de var olan muğlak ifadeleri beyan etmek, hükümlerin illetlerini açıklamak, mücmel bırakılmış hükümlere dair fûrû' alanından örnekler getirmek, böylelikle de bir hazine (kenz) hükmünde olan bu en güzel muhtasarın, inceliklerini (dakîkliğinin) keşfedip, kendisine ihtiyaç duyulan ekleri de ihtiva eden normal ebatta bir eser ortaya koymak (*Tebyîn*) amacıyla bu eser yazılmıştır.¹¹⁵

3.3.2.3 Kaynakları

Tebyînü'l Hakâik'in kaynaklarını, hüküm kaynakları ve bilgi kaynakları olarak iki ayrı bölüm halinde değerlendirebiliriz. Hüküm kaynakları, İslâm Hukuk İlmi'nin de kaynakları olan ve Hanefî fikhını ele aldığımız giriş bölümünde Ebû Hanîfe'nin hüküm istinbatında takip ettiği sıra ile işaret edilen Kitap, sünnet, icmâ', kıyâs, sahabe kavli, istihsan ve örfdür. Hanefî mezhebini esas alarak hazırlanan *Kenzü'd-Dekâik*'in şerhi olma niteliğini taşıyan *Tebyînü'l Hakâik*'de de bu sıralamaya riayet edildiği görülmektedir. *Kenzü'd-Dekâik*'in uslûbu gereği önce konuyla ilgili Kur'an ayetlerine daha sonra da hadîslere atıf yapılmış, *Tebyîn*'de de bu uslûp korunmuştur.¹¹⁶ Özellikle hadîslerin ve sahabeye atfedilen görüşlerin kaynaklarının belirtilmesinde gösterilen titizlik takdire şâyândır. Zeylaî, hadîslerin tahririnde Buhârî, Müslim, Ebû Davud, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesaî, İbn-i Mace'nin yanı sıra Darekutnî, Taberî, İbn-i Hacer'i de müracaat

¹¹⁴ Ahmet Yaman, a.g.md., s.262.

¹¹⁵ Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, Bulak-Mısır 1313, c.I, s.2.

¹¹⁶ Zeylaî, *Tebyînü'l Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*, (Nşr. Ahmet İzzet İnâyet), Beyrut: Darü'l Kütübî'l İlmiye, 2000, c.I, s.42, 44, 68.

kaynakları arasında göstermiş¹¹⁷ bundan da önemlisi hadîsleri kritiğe tabi tutarak sahîh, hasen ve garib olanları belirtmiştir.¹¹⁸ Örneğin “Kitabü'l Eyman” başlığı altında yemin konusu ele alınırken, önce konu ile ilgili âyet zikredilerek (Hakka suresi 45. âyet) açıklaması yapılmış, “يَمِين” (yemîn) lafzının örfen neye tekabül ettiği şair ifadesiyle (Şair Şemmah) izâh edilmiş, ardından yeminin kısımları anlatılmaya başlandığında yeniden âyet ve hadîslere müracaat edilerek konu açıklanmış, hadîslerin izahında ise sahabe kavillerine yer verilmiştir ki bahsi geçen mevzuda İbn-i Mesud’un görüşlerinin alıntılıandığı görülmektedir.¹¹⁹

Tebyînü'l Hakâik'ın bilgi kaynakları, aynı zamanda *Kenzü'd-Dekâik*'ın da kaynakları olan eserlerdir. Muhtasar eserlerde müellifler, genellikle kaynaklarından bahsetmemişlerdir. Keza Ebû'l-Berakât en-Neseî de, *Kenzü'd-Dekâik*'ta kaynakları hakkında bir bilgi vermemiştir. Fakat biz, O'nun bu kitabını yine kendi kitabı olan *el-Vâfi*'yi özetleyerek meydana getirdiğini bildiğimize göre¹²⁰, *el-Vâfi*'nin kaynaklarını tesbit etmek, aynı zamanda *Kenzü'd-Dekâik*'ın dolayısıyla *Tebyînü'l Hakâik*'ın kaynaklarını da tesbit etmek demek olacaktır.

Bu eserleri şu şekilde sıralamamız mümkündür:¹²¹

1. el-Câmiü's-Sağîr : Tezimizin birinci bölümünü oluşturan “Hanefî Fıkıh Literatürü” bölümünde de ifade ettiğimiz gibi, İmam Muhammed'in Zâhirü'r-Rivâye olarak bilinen altı kitabından ikincisidir. Yaklaşık 1532 meseleyi muhtevi olup İmam Muhammed ve Ebû Yusuf'un Ebû Hanifeden yaptıkları nakillerden oluşur. Leknev 1292, Bulak 1302.

2. el-Câmiü'l Kebîr : İmam Muhammed'in, Ebû Hanîfe'den yaptığı doğrudan rivâyetleri kapsayan bu eser Zâhirü'r-Rivâye eserlerin üçüncüsüdür. Kahire 1356, Haydarâbad 1356.

¹¹⁷ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.43,57.

¹¹⁸ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.35.

¹¹⁹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.III, s.418-420.

¹²⁰ Yaman, “Ebû'l Berekât...”, s.355.

¹²¹ Geniş bilgi için bkz. Yaman, “Ebu'l Berekât...”,s.356-357.

3. ez-Ziyâdât : İmam Muhammed'e ait olan ve Ebû Hanîfe'den sonra ortaya çıkan hukukî meselelerin biraraya getirildiği eser, Zâhirü'r-Rivâye eserlerin sonuncusu olup *Câmiü'l Kebîr*'de zikredilmeyen meselelere değinilmektedir.

4. el-Muhtasar : İmam Ebû Cafer Tahavî'nin (321/935) eseridir. Hanefî mezhebinde mutlak olarak “muhtasar” dendiği zaman Tahavî'nin *Muhtasar*'ı anlaşılır. Hanefî mezhebinde yapılmış muhtasarların ilki, en özgünü, nakil yönünden en sağlamı dolayısıyla da fetvâ bakımından en tercih edilenidir.

5. el-Manzûme : Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (537/1147) eseri olan *el-Manzûme* nazım türünde yazılmış ilk fıkıh kitabıdır.¹²² Fıkıh hükümlerinin ve imamlar arasındaki farklı görüşlerin manzum olarak yer aldığı hilâf kitabıdır. Hanefîlerin büyük fâkihleri yanında İmam Şafî ve Mâlik'in görüşlerine de yer verilmiştir.

6. Fetvâ ve Vâkıât Kitapları : Nesefî'nin vefat tarihi olan 710 yılına kadar te'lif edilmiş fetvâ ve vâkıât kitaplarını tesbit edersek bu konudaki kaynakları da belirlemiş oluruz. Bunlardan en meşhurlarını şöylece sıralayabiliriz:

- **En-Nevâzil li'l furû'**: Türünün ilk çalışması olan bu eser İmam Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye (372/982) aittir.

- **Fetevâ Şemsi'l-Eimme el-Halvânî** : Abdülaziz b. Ahmed el-Halvânî (448/1056)

- **El-Fetevâ'n-Nesefîyye** : Ebû Hafs Necmüddin en-Nesefî (461/1076)

- **El-Fetâvâ'l Velvâlicîyye** : Abdürreşid b. Ebû Hanîfe el-Velvâlicî (540/1145)

- **Fetâvâ- Kadıhan** : Fahrüddin b. Mansur el-Özcendî (592/1195)

- **El-Fetâvâ ez-Zahirîyye** : Zâhîruddin Muhammed el-Buhârî (619/1222)

- **el-Hidâye** : Ebû'l Hasan el- Merğînânî (593/1196)

- **Müşkilü'l Âsâr** : Ebû Cafer et- Tahavî(321/933)

- **Muhtasarü'l Kudûri** : Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî (428/973)

- **El-Müctebâ fi'l Usûl** : Muhtar b. Mahmud Ebû'r-Reca' "Necmüddîn" (688/1289)

7. el-Hidâye : Burhaneddin el-Merğînânî'ye ait olan bu eser, yine aynı müellifin *Bidâyetü'l Mübtedî* isimli eserine İmam Muhammed'in *Câmiü's-Sağîr* ve Kudûri'nin *el-*

¹²² Yaman, “Ebû'l Berekât...”, s.356.

Muhtasar'ından hareketle, kendi yazdığı şerhtir. Neseî, *el-Hidâye* 'yi şerh etmek istemiş fakat bunu duyan Tâcu's-Şerîa'nın, bunun kendisine uygun düşmeyeceğini söylemesi üzerine bu niyetinden vazgeçmiş sonra da *el-Hidâye* gibi bir kitap telifine karar vermiş ve *el-Vâfi* 'yi yazmıştır. Daha sonra da bunu şerh ederek *el-Kâfi* 'yi meydana getirmiştir ki bu da zaten bir *Hidâye* şerhi gibidir.¹²³

3.3.2.4 Tebyînü'l Hakâik'in Nüshaları

Tebyîn'in nüshaları hakkında en tatmin edici bilgileri yine *Tebyîn*'in kendi içinden, 1420 Beyrut baskısında kaynak gösterilen ve "vasfû'l mahtût" (yazma nüshanın vasıfları) başlığı altında, mukaddime kısmında yer alan açıklamalardan edinmekteyiz.

Buna göre; *Tebyînü'l Hakâik*'in karşılaştırma ve çoğaltılmasında Zahirîye Kütüphanesinde bulunan tek nüshadan istifade edilmiştir. Şu an Şam'da el-Esedü'l Vatanî Kütüphanesi'nde bulunan bu tek nüsha müellif hattı değildir. Üç cilt halinde tertip edilmiş olup, iyi ve okunaklı bir hatla yazılmış, bazı kelimeleri de kırmızı mürekkeple karartılmıştır.¹²⁴

Bahsi geçen bu nüsha Esad Paşa¹²⁵ tarafından babası merhum İsmail Paşa adına yaptırılan medreseye vakfedilmiştir.

I.cilt, 297 varak olup her sayfa 35 satırdan müteşekkildir. Sayfaların ölçüsü 22/31cm.'dir. Cildin başlangıcında konu fihristi verilmiştir.

II. cilt, 235 varaktır ve I. ciltte olduğu gibi başlangıcında konu fihristi yer almaktadır. Köle azâdı konusuyla başlar ve şâhidlikten rücû' bahsiyle sona erer.

III. cilt ise başlangıcında konu fihristi yer alan 313 varaktan ibarettir. Vekâlet bahsiyle başlar ve ferâiz konusuyla son bulur.

¹²³ Yaman, "Ebû'l Berekat...", s.357.

¹²⁴ Zeylaî, a.g.e., c.1, s.8.

¹²⁵ Esad Paşa (1165/1757), kaynaklarda yer alan bilgilere göre Osmanlı'nın son Şam Valisi'dir. 1725 yılından sonra Suriye ve özellikle Şam vilayetinin yönetiminde söz sahibi olan Azmzadeler ailesine mensup Azmzade İsmail Paşa'nın dört oğlundan biridir. 1743-1757 yılları arasında valilik yapmıştır. 1749 tarihinde Emeviyye Camiine yakın bir yerde adına yaptırdığı Esad Paşa Sarayı ile ünlenmiştir. Yönetiminden memnun kalınmadığı için İstanbul'a çağrılmış ve henüz ulaşmadan Ankara dolaylarında idam edilerek öldürülmüştür (geniş bilgi için bkz. "Esad Paşa, Azmzade", *DİA*, c.XI, s.350-351).

Bütün bu ciltler, Bekr b. Muhammed el-Hanefî tarafından istinsâh edilmiştir.

3.3.2.4.1 Yazma Nüshalar

Gerek uslûp ve gerekse de muhtevâsı itibariyle mümtâz bir mevkie sahip olan *Tebyîn'ül Hakâik*, bu özelliğiyle Osmanlı medreselerinde asırlar boyu fûrû' ile ilgili kaynaklar arasında ders kitabı olarak okutulmuştur.¹²⁶ İlmî çevrelerdeki bu itibarından dolayı olsa gerek, *Tebyînü'l Hakâik*'a neredeyse Türkiye'deki tüm yazma eser kütüphanelerinden elektronik ortamda ulaşabilme imkânı mevcuttur.

Süleymaniye Kütüphanesi; Şeyhülislâm Esad Efendi Medresesi, Saliha Hatun, Şehzâde Mehmed, Mehmed Ağa Camii Kütüphanesi'nde birer derleme nüshası bulunan eserin, Molla Çelebi'de var olan ikinci cildi üçyüzaltmış üç varak halindedir. Müstensihinin ismi bulunmamakla beraber istinsah tarihi 862 olarak gözükmektedir. Yine Fatih Kütüphanesi'nde 1042 tarihli ve üç cilt halinde tertib edilmiş nüshanın müstensihi bilinmemekte ancak aynı bölümde yer alan üçyüz on dört varaklık, 814 basım tarihli dördüncü cildin yazım yeri olarak Amasya kaydının düşüldüğü görülmektedir. Beyâzîd Kütüphanesi'nde yer alan nüshalarda da müstensihinin ismi ve basım yeri bilgileri bulunmazken iki cilt halinde tertib edilmiş haliyle kütüphanede yer almaktadır.

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fâzıl Ahmet Paşa Koleksiyonu içinde 34 Fa 577 ve 578 numaralarındaki kayıtlara göre, istinsah tarihi 933 ve 934 olan nüshaların müstensihi Müstensih Muhammed b. Tarabin (veya Taralis)'dir. Yine bu kütüphane de yer alan 579 ve 580 kayıt numaralı nüshaların ise istinsâh tarihi 1053 ve 1054 olup, müstensihleri Mansur b. Selim'dir.

Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 205x157 mm ile 160x103 mm'lik ebatlarda baştan ve sondan bazı yaprakları eksik ancak toplamda 374 yapraklık iki nüshası daha bulunmaktadır. Kitabın başında yer alan bilgilere göre Tarsus Müftüsü Numan'ın ve Sinan-ı Ümmî'nin vakfidir. Müstensih bilgileri olmamakla beraber basım tarihi olarak 1518 -1521 kaydı düşülmüştür.

¹²⁶ Recep Cici, a.g.m., s.217.

Nuruosmanîye Kütüphanesi'nde bulunan 34 Nk 1610 numaralı yazma nüsha ise 495 varak olup, istinsâh tarihi, müstensih bilgileri mevcut değildir.

Selimîye Yazma Eser kütüphanesi'nde de tıpkı Nuruosmanîye Kütüphanesi'nde olduğu gibi, istinsâh ve müstensih bilgileri olmamakla beraber, 22 Sel 4603/4604 numaralı arşiv kayıtlarında yazma nüshası mevcuttur.

Tebyîn'in bizim ulaşabildiğimiz bu nüshaları dışında başka yazmaları da olabilir, ancak İstanbul Âtıf Efendi ve Ragıp Efendi gibi ünlü yazma eser kütüphanelerinde bir nüshasının bulunmaması da oldukça şaşırtıcıdır.

3.3.2.4.2 Matbu' Nüshalar

Tebyîn'in şimdiye kadar yapılmış en meşhur baskıları 1302 Leknev, 1303 Kahire, Bulak 1313 ve 1315 tarihli baskılardır. Bu baskılar esas alınarak daha sonra çeşitli yerlerde ofset basımı da yapılmıştır.¹²⁷ Biz de tezimizi hazırlarken Şam'da el-Esedü'l Vatanî Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüsha esas alınarak, Şeyh Ahmed İzzet İnâyet tarafından tahkiki yapılan ve 1420 Beyrut baskısı olarak birinci basımı yapılan eseri temel aldık. İlk defa 1895 yılında Mısır ve Beyrut'da Şelebî'nin Hâşiye'si de eklenerek basımı yapılan bu eserde, sahifenin üst kısmında *Tebyînü'l Hakâik*'in ana metni verilmiş, alt kısmında ise Ahmet eş-Şelebî'nin *Tebyîn* üzerine yazdığı hâşiye notları kaydedilmiştir. Eserin hemen girişinde hem Neseffî'nin, hem de Zeylaî'nin kısa bir biyografisine yer verilmiş, müelliflerin eserleri sıralanmıştır. Tahkiki yapılan yazma nüshanın özellikleri de ayrı bir başlık altında kaydedilmiştir. Bu haliyle yedi cilt halinde tanzim edilmiş olan eser, toplamda dörbin kûsur sayfadır. Aslında olduğu gibi kitap, bâb ve fasıllar halindedir. Bu baskıda âyet ve hadisler paranteze alınarak ana metinden ayrıştırılmış, garîb lafızlar için açıklama notu düşülmüş, metinde geçen konuyla ilgili beyit ve şiirler sahiplerine nisbetle verilmiştir. Kitabın sonuna ise müracaat edilen araştırma kaynaklarının fihristi eklenmiştir.¹²⁸

Matbu' baskıda bizim ilgimizi çeken bir diğer husus ise "Kitabu's-Salât, Tilâvet Secdesi Bâbı'nda yer alan secde âyetlerinin aynı meclisde tekrar tekrar okunması

¹²⁷ Ahmet Yaman, "Ebû'l Berekat...", s.360.

¹²⁸ Zeylaî, *Tebyînü'l Hakâik*, c.I, s.3-4.

durumunda tilâvet secdesinin gerekip gerekmediğinin tartışıldığı yerde “مجلس” (meclis) olarak kullanılan ibarenin, yazma nüshada “مسجد” (mescid) şeklinde kullanılması ve doğru olan kullanımın da bu olduğunun belirtilmesine rağmen metin içindeki anlam bütünlüğünü gözetme gayesiyle -aslında doğru olan bu kullanım yerine- “meclis” lafzının konularak insiyatifin ele alınmış olmasıdır.¹²⁹ Yine “İmâmet ve Namazda Hades” konusunda yazma nüshada geçen okunaksız ve pek de açık olmayan bir cümlenin matbu’ nüshada: “iki parantez arasına alınan bu cümle, matbu’da düşük bir şekilde yer almıştır. Ancak asıl nüshada yer alan düşük olmayan kısımlar da pek anlaşılır değil” denilerek yorumlanmasıdır.¹³⁰

3.3.2.4.3 Hâşiyeleri

Tebyîn üzerine yapılmış tek hâşiyeye Şihabuddin Ahmed eş-Şelebî’ye (947/1540) ait olan *Hâşiyetü’ş-Şelebî alâ Tebyîni’l Hakâik Şerhü Kenzi’d-Dekâik* isimli eserdir. Mısır’da 1313 senesinde basılmıştır. Tam adı Şihabuddîn Ahmed b. Yunus el Mısırî İbnü’ş-Şilbî (Şelebî) diye maruf olan bu zat, 947/1540 yılında 63 yaşında vefat etmiştir. Seriyüddîn İbnü’ş-Şihne ve Burhanuddîn et-Tarablusî’den fıkıh, Halid b. Abdullah el-Ezherî’den nahiv okumuştur. Torunu Nureddîn tarafından cem’ edilen *Fetâvâ İbni’ş-Şilbî* ve *Kenzü’d-Dekâik*’ın şerhi olan *Tebyînü’l Hakâik*’a yaptığı hâşiyeye olmak üzere iki eseri vardır. İbn-i Abidin icâzetnamesinde kendi hocalar zincirini sayarken İbn-i Şilbî’yi Zeynüddin İbn-i Nuceym’in hocası olarak göstermektedir.¹³¹

Tebyîn’le ilgili açıklama yaparken “قوله في المتن”¹³² ibaresiyle tek tek lafızları ele alıp inceleyen, metinde geçen hadîs ve ibarelerde yer alan lafızların kıraâtleri hususunda bilgi veren eş-Şelebî, ilgili yerlerde geçen bazı ibarelerin Kisâî veya Hafs’ın okuyuşlarından biri olma ihtimalini bile belirtmektedir.¹³³ Metinde bahsi geçen bâtil mezheplerle ilgili olarak açıklama yaparken kelâm sahasına girmekte, örneğin Râfidîler’in isminin zikredildiği ana metinden hareketle, Râfidîler’in kaç fırka oldukları ve Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer hakkındaki aşırılıkları gibi mevzularda kısa da olsa malûmat

¹²⁹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.504.

¹³⁰ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.361.

¹³¹ Özel, İbn-i Nuceym, s.367.

¹³² Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.32, 37, 74.

¹³³ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.32.

vermektedir.¹³⁴ Hâşiye’de dikkat çeken bir başka özellik de bazı terimler için lügât yardımı alınmış olması ve kapalı kalması muhtemel lafızların açıklığa kavuşturulması, bu yapılırken de ilgili şahıs ve coğrafi bölgelerin de özellik ve tarihçelerinden bahsedilmesidir. Örneğin “abdestin sünnetleri” hakkında açıklama yapılırken “رسغ” lafzı için açıklama yapılmış, “elleri bileklerle birlikte yıkama” anlamı verilen kelime detaylı bir şekilde izah edilmiştir.¹³⁵ Yine “Kitabu’t-Tahâret” bölümü, Hayız Babı’nda, hayızdan temizlenme zamanı ile ilgili bilgi verilirken anlatılan bir olayda geçen “Belh” şehri hakkında bilgi verilmesi; eserin tahkîkî yapılırken de lügât babında Firuzâbâdi’nin (817/1329) *Kamûsu’l Muhît*’ine, coğrafi eser bağlamında Yakut el-Hamevî’ye (626/1228) ait *Mu’cemu’l Büldan*’a¹³⁶ ve şahıs biyografisi bağlamında nahiv ve lügât imamı Ebû’l Hasan el-Kûfî’nin (189/805) *Siyer ü A’lâmi’n-Nübelâ* isimli eserine atıf yapılması dikkat çekmektedir.¹³⁷

Burada üzerinde önemle durulması gereken bir başka husus ise “şerh” vasfı taşıyan ve *Kenzü’d-Dekâik* içinde yer alan muğlak ifadeleri açıklama misyonunu kendisine yüklemiş olan *Tebyîn*’in içinde de birtakım muğlak ifadelerin varlığı¹³⁸ ve bu muğlak ifadelerin başlıbaşına bir hâşiye konusu olmasıyla eş-Şelebî’nin eserinin doğmasıdır. Bizce *Tebyînü’l Hakâik* gibi mümtaz bir eserin tek açmazı da budur.

3.3.2.4.4 Akademik Çalışma

1997 yılında Mısır Ezher Üniversitesi’nde Savaş Kocabaş tarafından yapılmış “İmam Zeylaî ve Tebyîn’deki Metodu” isimli bir master tezi bulunmaktadır. Ancak biz bu esere ulaşamadık.

¹³⁴ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.32.

¹³⁵ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.34.

¹³⁶ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.170.

¹³⁷ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.32.

¹³⁸ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.141, 155.

3.3.2.5 Tebyînü'l Hakâik'in Sistematiik, Muhtevâ ve Uslûp Özellikleri

3.3.2.5.1 Tebyînü'l Hakâik'in Sistematiik ve Muhtevâsı

İslâm Hukuku'nda fikhî hükümler ibâdât, muâmelât ve ûkûbât şeklinde üçlü bir tasnife tabidir. İbadet sahasında kişi ile Allah arasındaki ilişkiyi ifade eden, ibadet kasdıyla yapılıp Kur'an ve sünnetin emri olan hükümler yer alır. Namaz, oruç, hac bu kategoride değerlendirildiği gibi, sabır, tevekkül, rızâ gibi hasletler ve kulun kusurlarını ortadan kaldıran ve yapılması yasak olan bir fiili işlemeden dolayı gerekip uhrevî cezayı kaldıran kefaretlere de (yemin, zihâr, oruç kefaretlere gibi) bu kapsamda değerlendirilir. Muâmelât sahası insanlar, kurumlar ve devletlerarası (nikâh, vesâyet, alışveriş, sözleşmeler, mîras, vekâlet, boşanma, şûra, adalet, vb.) ilişkileri tanzim ederken, ûkûbât suçlara takdir edilen cezaları ihtiva eder (had, ta'zir ve terör cezaları gibi).

Klâsik fikh kitaplarında yer alan bu taksim *Tebyînü'l Hakâik*'de da varlığını koruduğu hattâ daha da genişleterek dört ana başlık altına aldığı görülmektedir. Öyle ki *Tebyîn*'de hukukun bütün dallarına ait (medenî hukuk, ceza hukuku, devletler hukuku, usûl hukuku, ticaret hukuku vb.) hüküm detaylarının yanı sıra "kerâhiyye"ye de yer verilmiştir.¹³⁹ Bu haliyle eser, kişi-yaratıcı ilişkilerini ele alan "ibâdât"; kişilerarası hukuku düzenleyen "muâmelât"; fertlerin hukukunu koruyup toplumsal düzeni sağlamayı hedefleyen "ûkûbât"; kişi-toplum-devlet münasebetlerini düzenleyen devlet başkanlığı, anayasa ve idâre hukuklarını içeren "siyer" ana başlıklarında toplanabilmektedir.

Tebyînü'l Hakâik'de konular kitaplara taksim edilip her kitaba konu adı verilmiştir. Her bir kitap da belli konudaki hükümleri bir araya toplayan bâblara taksim edilmiş, aynı bâb içinde yer alan ama mahiyeti farklı olan konular için ise fasıllar açılmıştır. Örneğin Devletler Umumi Hukuku "Kitabu's-Siyer" başlığı altında bir kitap olarak ele alınmış, burada savaş hukukundan, esirlere yapılacak muameleden ve ele geçirilen ganimetten bahsedilen konular "Babü'l-Ganaim ve Kısmetiha" (Ganimetler ve Paylaşımı) başlıklı bâbda bir araya toplanmış, savaş sonrası İslâm topraklarındaki ganimetin taksimi hususundaki fikhî hükümler içinse "Faslün fi Keyfiyyeti'l-Kısme" (Paylaşımın Mahiyeti Hakkında Bölüm) başlıklı fasıl açılmıştır. Aynı konunun devamında

¹³⁹ Zeylaî, a.g.e., c.VII, s.23.

“Bâb u İstilâ i’l Küffar” (Kafirlerin İstilâsı Konusu), “Bâbü’l Müste’men” (Kendilerine Eman Verilenler Konusu) ve “Bâbü’l Öşr, Harac ve Cizye” (Öşür, Haraç ve Cizye Konusu) başlığıyla açılan üç bâb, “Fasl fi’l Cizye” (Cizye Hakkında Bölüm) bahsiyle sonlandırılmıştır.¹⁴⁰

Yine “Kitabu’t-Tahâret” başlığı altında, Teyemmüm, Mesh, Hayız ve Necâset konuları ayrı bâblar halinde ele alınmış; fıkhnın en geniş konularından biri olan Namaz konusunun işlendiği “Kitabu’s-Salât” Kitabı; Ezan, Namazın şartları, Namazın sıfatları bâblarının ardından gelen “Namaza Girmek İsteyenin Tekbir Alması Hakkındaki Fası” ile ; “İmamet ve Hades”, “Namazı Bozan” ve “Namazda Kerih Görülen Şeyler” hakkındaki bâblar ise “Kibleye Karşı Abdest Bozmanın Kerih Görülmesi Hakkındaki Fası” ile sonlandırılmıştır. Nihayet Namaz Kitabı; Vitir ve Nafileler, Farza Yetişmek, Geçen Vakitlerin Kazası, Hastanın Namazı, Tilâvet Secdesi, Yolcunun Namazı, Cum’a Namazı, Bayram Namazları, Kûsûf Namazı, Yağmur Namazı, Korku ve Cenaze Namazı Bâblar’ı, Ölünün Taziyesi Fası, Şehîd Hakkında Bâb ve Kâbe’de Namaz Hakkındaki Bâb ile bitirilmiştir.¹⁴¹

Dikkat edilirse, kitap-bâb-fasıl şeklinde muhafaza edilen sistematik içeriğe aynı ölçüde yansıtılmamış, örneğin Kitabu’s-Salât içinde, namazı bozan hususların konu edildiği bâbda birden bire Kitabu’t-Tahâret’de ele alınabilecek olan “kibleye karşı abdest bozmanın kerâhet” başlığı açılmıştır. Nafile namazlar hakkında bâb açılmış ama bu bâbın hemen akabinde nâfile namazlar ve kısımları yerine farza yetişmek, kaza namazları, tilâvet secdesi gibi ayrı bâblar açılarak konunun özü kaybedilmiş, daha sonra tekrar nâfile namazlar için yeni ve ayrı bâblar açılmıştır. Yine tâziye ve şehidlik bâblarını takip eden “Kâbe’de namaz” başlıklı bâb mahiyet ve muhtevâ açısından kendinden önceki bölümlerle bütünlük içinde ve ilişkili gözükmemekte¹⁴², bu açıdan *Tebyîn*’de bâbların birbirleriyle olan ilgi ve sıralamasında küçük de olsa bir kopukluk olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim “Kitabü’l-Hudud” (Hadler Kitabı) içinde zinâ, kazf, şü’b, ta’zir konuları ayrı ayrı bâblar halinde tanzim edilmişken, sirkat (hırsızlık) bu bağlamdan koparılarak başlıbaşına bir kitap

¹⁴⁰ Zeylaî, *a.g.e.*, c.IV, s.79 vd.

¹⁴¹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.213-597.

¹⁴² Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.589-590, 597.

halinde düzenlenmiştir.¹⁴³ Bunu yaparken müellifin gözettiği gaye nedir, doğrusu bunu anlamak pek kolay gözüküyor.

3.3.2.5.2 Tebyîn'de Dil ve Uslûp

Tebyîn'ül Hakâik uslûp bakımından son derece anlaşılır ve sade bir dil ile kaleme alınmıştır. *Tebyîn*'de meseleler ayrı ayrı ve kazuistik metodla ele alınmış, kazuistik metodun gereği olarak mes'eleler ayrı ayrı ve ayrıntılı bir biçimde tanzim edilmiştir. Benzer hukukî münasebetlere, genel ve ortak niteliklere göre küllî kâide ve teorileri tanzim metodu olan mücerret metot (soyut kural yöntemi) kullanılmamıştır. Bu husus *Tebyîn*'in, *Kenz*'den ayrıldığı yegâne noktayı teşkil etmektedir. Nitekim, *Kenzü'd-Dekâik*'dan bahsederken *Kenz*'in muhtasar olması sebebiyle tamamen meselecî yöntem izlemediğini, benzer hukukî münasebetlere, genel ve ortak niteliklere göre umumî esasları düzenleme tarzı olan soyut kural usûlüne de başvurduğunu yukarıda geçen bölümde kaydetmiştik.

Tebyîn'de meseleler izâh edilirken naklî deliller kadar aklî delillere de yer verilmiştir. Âyet ve hadîslerle açıklanan pek çok konuda “لما بينا” (lima beyyenna) tabiri ile konuyla ilgili naklî delillerin yanısıra aklî deliller de kastedilmiştir. Örneğin “Kitabu'l Cinâyât” bahsinde kısasın gerektiği haller açıklanırken önce âyet ve hadîslerle konu delillendirilmiş sonrasında hata ve kasıt ile öldürme şüphesinin nasıl ayırt edileceği ve bunlara terettüb eden diyetler meselesi aklî delillerle açıklanmaya başlandığında “لما بينا” (daha önce açıkladığımız delillerden dolayı) denilerek aklî deliller, naklî deliller ile beraber değerlendirilmiştir.¹⁴⁴

Tebyînü'l Hakâik'da, üzerinde taşıdığı “şerh” olma vasfının hakkını vermek istercesine *Kenzü'd-Dekâik*'da yer alan muğlak ifadeleri açmak için ayrıntılı açıklamalara gidilmiştir. Örneğin *Kenzü'd-Dekâik*'da “Nikâh Kitabı”nın birinci bâbı olan “Bâbü'l Evliya ve'l Ekiffâ” bölümünde velînin evlendirmeden önce kızın fikrini sormasına karşılık, kızın susması veya gülmesinin ya da evlendirme haberinin kıza ulaşmasından sonra kızın susmasının, kabul yönündeki irade beyanına delâlet edeceği açıklandıktan sonra, bekâretle ilgili mes'ele vaz'edilmiş ve kızın sükûtu hakkında ihtilâf edildiğini belirten bir ibâre

¹⁴³ Zeylaî, a.g.e., c.III, s.538, 608, 616; c.IV, s.19.

¹⁴⁴ Zeylaî, a.g.e., c.VII, s.218.

kullanılmıştır “والقول قولها إن إختلافا في السكوت” (ve’l gavlü gavlüha in ihtilafen fi’s-sükut).¹⁴⁵ Burada ihtilâf eden kişi kim, ne zaman ve nasıl ihtilâf edilmiş, hangi taraf sükût edildiğini iddia ediyor ki itibar edilen söz, kadının sözü oluyor? vb. akla gelebilecek suâllerin cevabı açıkça beyan edilmediğinden¹⁴⁶ bu ve benzeri ifadeler *Tebyîn*’de ayrıntılı bir şekilde ele alınarak açıklığa kavuşturulmuştur. Zeylaî’ye göre burada bahsi geçen ve ihtilâf konusu olan söz, zevcin sözüdür, kendisinin de benimsediği anlaşılın bu hükmün gerekçesi ise *Tebyîn*’de yer alan ve İmam Züfer’e nisbet edilen “sükûtun asıl, reddin arızî olması” durumudur.¹⁴⁷

Kenzü’l-Dekâik’da konu içinde dikkat çekilmesi gereken hükümlere “تنبيه”, (tenbihün) ikinci derecede detay hükümlere “فرع”(Fer’un) veya “فروع” (füru’un) kaydıyla değinilmiştir. Doğrudan hükümle ilgisi olmayıp edep ve ahlâk prensiplerinden sayılabilecek hususlara da “ومن الآداب” (ve mine’l âdâb) ifadesiyle işaret edilmiştir.¹⁴⁸ Bu uygulamanın bazı farklılıklarla *Tebyîn*’de de varlığını devam ettirdiği görülmektedir. *Tebyîn* müellifi önemli hususlara dikkat çekerken “فرع” (fer’un), “فائدة” (fâidetün)¹⁴⁹ ibarelerini kullanmaktadır. Eserin kendine has uslûbu içinde Neseffî’den nakledilen görüşler “قال رحمه الله” (kale rahimehullah)¹⁵⁰ yani “Allah O’na merhamet etsin, O şöyle dedi” veya “قوله” (kavluhu)¹⁵¹ yani “Neseffî’nin şu ifadesi” şeklinde alıntılanmaktadır.

Meseleler zikredilirken önbilgi mahiyetinde önce ıstılahlar üzerinde durulmuştur. İstılâhların açıklanmasında da sadeliğin muhafaza edildiği ve kavramların yerli yerine oturtulması için örfî, lügavî ve şer’î olmak üzere kullanımlarının ayrı ayrı değerlendirildiği görülmektedir. Zeylaî, terimlerin önce lügât manasını vermekte; lügât manasını örfî veya şer’î kullanımdaki farklılığa göre bu manaları ihtiva eden bir âyet veya beyitle açıklamakta daha sonra da terimin şer’î-hukukî karşılığını vererek *Kenz*’de şerhe konu olan yerlerin açıklamasına geçmektedir.¹⁵² Örneğin “Kitabu’s-Salât” bahsinde “صلاة” (Salât) kelimesinin örfî kullanımda, Lügât-ı Âliye’de “duâ” manasına geldiğini önce Kur’an-ı Kerim’den bu tür kullanıma örnek olacak bir ayetle desteklemekte, Tevbe Suresi 103.

¹⁴⁵ Zeylaî, *a.g.e.*, c.II, s.501; Ahmet Yaman, “Ebû’l Berekât...”, s.359-360.

¹⁴⁶ Yaman, “Ebû’l Berekât...”, s.360.

¹⁴⁷ Zeylaî, *a.g.e.*, s.502.

¹⁴⁸ Yaman, *a.g.m.*, s.362.

¹⁴⁹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.53, 56.

¹⁵⁰ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.30.

¹⁵¹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.31, 74, 76, 86, 92.

¹⁵² Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.213.

âyette geçen “صل عليهم” (salli aleyhim) ifadesini “onlara dua et” şeklindeki mealıyla vermekte daha sonra bu örfî kullanıma tekabül eden bir şair sözü ile manayı desteklemektedir. Şair Â’sâ’nın salât kelimesini dua anlamında kullandığı beytinde olduğu gibi. Sonrasında ise kelimenin şer’î karşılığına geçmekte ve “salât” kelimesinin şer’an neyi ifade ettiğini açıklamaktadır. Buna göre “salât”; lügât manası olan duayı da içinde barındıran özel ve belirli bir kısım fiillerden ibarettir.¹⁵³ Bu noktadan sonra Müellifimiz, salât ile ilgili *Kenz*’de Neseî’nin konuya ilişkin yaptığı açıklamaları şerhe başlamakta. Burada yer alan ifadelerle göre Neseî ilk olarak sabah namazının başlangıç ve bitiş vakitlerinden söz etmekte, Zeylaî’de bununla ilgili hadîsleri zikrederek, fecrin başlangıcı, fecr-i sâdik ve kâzib konularına açıklık getirmektedir.¹⁵⁴ Bundan sonrası ise tamamen hilâfiyat ve görüşlerin değerlendirilip delillendirilmesinden ibarettir.

Zeylaî’nin bir kısım terimleri açıklarken şair sözlerinden istifade etmesi klâsik fıkıh kitaplarının genel uslûbuna uygun davranıldığına göstergesidir. Şair sözlerini zikrederken mutlak “şair sözü” demekle yetinebildiği gibi zaman zaman da şairlerin isimlerini zikretmektedir. *Lebîd*¹⁵⁵ ve *Â’sâ*¹⁵⁶ gibi. Terimlerin lügât manasıyla ilgili olarak “dilbilimciler arasında bu şekilde kullanılmaktadır” manasına “كذا بين أهل اللغة” (Kezâ beyne ehlu’l-lügâti) tabirine de yer vermektedir.¹⁵⁷

Eserde geçen hadîslerde yer alan bazı ibârelerle ilgili olarak adeta bir dilbilimci gibi (nekre, izafet tamlaması, fail veya mef’ûle nisbeti itibariyle mebniyyet vb...)¹⁵⁸ nahiv bilgisi veren Zeylaî, bazı terimlerle alakalı olarak da metin içinde “Sibeveyh veya Ferrâ’ya göre” kaydını düşerek etimolojik bilgi verme yolunu seçmiştir.¹⁵⁹ Lafızların okuyuşlarıyla alakalı olarak az da olsa bilgi veren Zeylaî, delillendirme babında da “bu Kurrâ’dan İbn-i Kesîr, Âsım ve Ebû Amr’ın tercih ettiği okuyuştur” kaydını düşmektedir.¹⁶⁰

Tebyîn’in dikkat çeken başlıca özelliği tercihlerin delillendirilmesinde hadîslere müracaat edilmesidir. Birinci bölümde “Hanefî Fıkıh Literatürü” başlığı altında işaret

¹⁵³ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.213.

¹⁵⁴ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.213-214.

¹⁵⁵ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.117, 143, 213, 221, 286.

¹⁵⁶ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.213.

¹⁵⁷ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.292.

¹⁵⁸ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.63, 88.

¹⁵⁹ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.49, 105.

¹⁶⁰ Zeylaî, a.g.e., c.I, s.292.

edildiği gibi bu yönüyle de Merğınânî'nin *el-Hidâye*'sinden etkilenmiş görünmektedir. Çünkü *Tebyîn*'de de *Hidâye*'de olduğu gibi konuyla ilgili hadîsler zikredilmekle kalmamış, hadîslerin kaynakları da verilmiştir.¹⁶¹ Kaynak gösterdiği hadîsleri de kritik eden Zeylaî hadîsin işaret ettiği hükmü ortaya koyarken örneğin, “istihbâba delâlet etmekte”¹⁶² diyerek hükmü açıklamakta, bazen hadîsi rivâyet eden kaynaktaki farklılığı dile getirme ihtiyacıyla “Taberânî bu hadîsi nehy sigâsıyla rivâyet etti” veya “bu hadîsi Nesâî ve Buhârî, ma'nâsıyla rivâyet etti”¹⁶³ demektedir, bazen hadîsi rivâyet eden farklı kaynakları ardı ardına sıralamakta; “bu hadîsi Müslim ve Tirmizî rivâyet etti” veya “Buhârî ve Müslim ve Ahmed rivâyet etti” , “Bu rivâyet Müslim'de de vardır”, “Ebû Davud Sünen'de ve Hâkim Müstedrek'de bu hadîsi zikretti”¹⁶⁴ ibarelerine rastlanmakta, hadîslerin sıhhat durumlarını da açıklayarak “garîb”, “hasen”, “sahîh” olarak vâsıf etmektedir.¹⁶⁵

Zaman zaman İmam Şafî, Mâlik ve İbn Ebû Leylâ, Evzâî, Zührî, Hasan el-Basrî, İkrime, İbn Şübrüme ve İbrahim en-Nehâî'nin kanaatleri de zikredilmiş, Zâhirî, Hâricî ve Şia'nın görüşlerine de yer verilmiştir. Fâkihlerin ya isimlerini ya da eserlerini kaydeden Zeylaî görüşlerin delillerini de ele almış ve çok teknik hukukî tahlillerde bulunmuştur.¹⁶⁶

Hanefî, Şafî ve Mâlikî mezhebine mensup fâkihlerin görüşlerine gerekçeleriyle birlikte yer verilmiş olması dolayısıyla mezheplerarası mukâyeseli bir fıkıh kitabı görünümündedir. Fıkıhî hükümleri değerlendirirken hüküm konusunda görüşü bulunan âlimlerin isimlerini tek tek sıralayan müellifimiz, İbn-i Abbas, İbn-i Mesud, Zeyd b. Sabit, Ebû Musa el-Eş'arî gibi fikhî birikimi ile temayüz eden ashabın görüşlerine yer vererek, ismi geçen sahabenin görüşlerini “mezhepleri budur” diyerek; Hasan el-Basrî, İbn-i Sîrîn gibi tâbiîn büyüklerinin görüşlerini ise “tabiînden sadır olan budur” şeklinde zikretmiştir.¹⁶⁷ Bazı bölümlerde ise “İbn-i Münzir, Atâ ve Mücâhid şöyle dedi..”, “Şafî şöyle dedi”, “Ebû'l-Leys'in görüşü budur”, “Ebû Câfer'in görüşü budur” şeklinde görüş sahiplerine atıfta bulunmaktadır.¹⁶⁸ Bu noktada dikkat çeken bir diğer husus ise, Zeylaî'nin hadîs kaynakları arasında atıfta bulunmasına rağmen fikhî mevzularda Ahmed

¹⁶¹ Ahmet Yaman, “Kenzü'd-Dekâik”, s.261.

¹⁶² Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.241.

¹⁶³ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.223, 234.

¹⁶⁴ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.221, 227, 293, 343, 364.

¹⁶⁵ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.221.

¹⁶⁶ Ahmet Yaman, “Kenzü'd-Dekâik”, s.261: Bkz. Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.48.

¹⁶⁷ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.47, 50.

¹⁶⁸ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.240, 241, 378, 539, 570.

b. Hanbel'in görüşlerine neredeyse hiç yer vermemiş olmasıdır. Bu durumun daha önce değindiğimiz Mısır'da Malikî ve Şafî otoritesinin güçlenmesine çalışan Memlûk siyasetinin bir yansıması olduğunu düşünebiliriz.

Zeylaî, Ebû Hanîfe, İmam Muhammed ve Ebû Yusuf gibi Hanefî fıkıh bilginlerinin yanı sıra İmam Şafî ve İmam Züfer'in görüşlerine yer verdiğinde; aynı mezhep içinde gelen görüşlerden birini diğerine tercih ederek, tercih ettiği görüşü diğerlerine cevap olması bakımından en sona bırakmakta; bazen mezhep sahibinin görüşüne muhalif olarak zikredilen görüşü esas aldığını belirterek kendi bakış açısını yansıtmakta; bazen de bir görüşün geçersizlik veya isabetsizliğini göstermek için o görüşü nakleden râvînin, kendi rivâyetine aykırı amelde bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁶⁹

İbn-i Nüceym'in *Bahrü'r-Râik* isimli eserinde kendi mezhep görüşünü, diğer mezheplerin görüşleriyle ele alarak mukayeseler yapması ve kendi mezhebinin benimsediği hükmün üstünlüğü delillerle isbata çalışmasına mukabil¹⁷⁰ *Tebyîn*'de Zeylaî, Hanefî mezhebinin görüşünün tutarlılığını aklî ve naklî delillerle ispat etmeye çalışarak, mezhep içinde bile olsa itibar edilmeyen görüşü delilleriyle beraber zikredip, neden tercihe şâyân olmadığı konusunu açıklığa kavuşturmuştur.¹⁷¹ Hattâ o kadar ki kitabın değişik yerlerinde sonraki fâkihler tarafından mezhep imamlarının yanlış yorumlanan görüşlerini tashih edip, zaman zaman Neseff'i bile kritiğe tabi tutmuştur. Örneğin "Kitabu's-Salât, Ezan" konusunda "ezanın terci' ve lahsiz okunması" gerektiğini umum için bağlayıcı bir hüküm olarak belirten Neseff'ye "terci' olmaksızın okuma bizim mezhebimize göredir, Şafî'nin görüşü bu değildir" diyerek muhalefet etmektedir.¹⁷² Yine Zeylaî, köpeğin bir kaptan yemesi durumunda İmam Şafî'nin verdiği kabın yedi defa yıkanması hükmünü İmam Malik'in "köpek temizdir" hükmünden daha üstün bulduğunu belirtmekte bununla beraber kendisinin benimsediği görüşün kabın üç defa yıkanması yolunda olduğunu da bilhassa belirtmektedir.¹⁷³

Zeylaî, kendi mezhebine bağlılıkta taassubdan öylesine uzak ve ilmî ölçüler içerisinde öylesine objektiftir ki, Ebû Hanîfe'nin tesmi' "سمع الله لمن حمده" (semi'allahu

¹⁶⁹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.39, 47-48, 53, 72, 87, 106-107, 112, 126, 128, 134, 167.

¹⁷⁰ Ahmet Yaman, *a.g.md.*, s.261.

¹⁷¹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.112, 126, 167, 301.

¹⁷² Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.241.

¹⁷³ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.106 .

limen hamideh) lafzından sonra yapılan tahmîdin “ربنا ولك الحمد” (Rabbena ve leke’l hamd) kişiye has olduğu ve imamın arkasında namaz kılıyor olsa bile tahmîdin herkes tarafından ferdî olarak söylenmesi gerektiği şeklindeki hükmüne muhalif olarak fikir beyan eden Ebubekir Râzî’nin “sadece tahmîd değil tesmî’ de kişiye hastır ve her ferd tesmî’ lafzını imama bırakmaksızın kendisi söylemelidir” şeklindeki beyanlarını “bu görüş nâdirattandır” notuyla beraber vermektedir.¹⁷⁴ Yine “Zamm-ı sûre rükûn mudur değil midir” tartışmasında Hidâye sahibi Merğînânî’nin “Fatıha rükûndür, zamm-ı sûre değil” şeklindeki görüşünde hata ettiğini belirten Gâye müellifi Kâdihan’ın bu konudaki muhalefetini destekler görünen Zeylaî¹⁷⁵ bu yönüyle bir Hanefî fıkıhçı olarak kendi mezheb görüşüne muhalif olsa bile karşıt görüşleri eserine alıp zikretme tutumu içindedir, tıpkı Kâdihan’ın İmam Muhammed’e veya İmam Şafî’ nin Ebû Hanîfe’ye muhalif görüşlerine eserinde yer verdiği gibi.¹⁷⁶ Mesnedi olmayan görüşlere yer vermeme konusundaki titizliğiyle ise O, Ebû Hanîfe’den nakledilen görüşlerin dahi tahrîcini yapmış mesela “bu, Bürdeî’nin tahrîcine göredir”¹⁷⁷ notunu düşmüştür. Böylece ilmî anlayışın gereği olarak sağlam bir mesnede dayanıp dayanmadığı açık olmayan konularda okuyucusunu bilgilendirmiştir.

Zeylaî, *Tebyîn*’de hükümleri delil kaynak ve gerekçeleriyle birlikte açıklamakta; “ulemâ icmâsı vardır”, “kıyâs edilmez” “فلا يقاس” (fela yûgasu) veya “İmam Muhammed ve Yusuf’a göre bu câiz değildir” “عندهما لا يجوز” (indehuma la yecûz) tabirlerini kullandığında, bu tabirleri kullanma sebebini de izâh etmektedir. Örneğin yatsı ve vitir namazlarının vakitleri, bu namazların ne zamana kadar kılınabileceği hususunda “şafak” kavramını esas alarak, şafağın özellik ve vakti konusunu, selefin bu mevzûdaki icmâ gerekçeleriyle ortaya koyarken, vitir namazı hakkında Ebû Hanîfe’ye göre “vacip”, İmam Şafî, Yusuf ve Muhammed’e göre ise “sünnet” olan hükmün delillerini enine boyuna tartışmaktadır.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.301.

¹⁷⁵ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.284-285.

¹⁷⁶ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.241, 491.

¹⁷⁷ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.273; Bürde’î: asıl ismi Ahmed b. Hüseyin’dir. Fukâhanın büyüklerindedir, Bürde’î nisbesi, Azerbeycan’da bir belde olan Bürde’den gelmektedir. H.317 senesinde Karamat hadîsesinde öldürülmüştür. (bkz.Zeylaî, *Tebyînü’l Hakâik fî şerhi kenzi’ d-Dekâik*, Thk. Ahmet İzzet İnâyet, c.I, s.273, dipnot no:3).

¹⁷⁸ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.219, 461, 497, 531.

Zeylaî'nin, herhangi bir konuda zikredilen görüşün fikhî temelini kıyâsa dayandırdığında bunun bir kıyâs kaidesi olduğunu belirtirken “mantikî kıyâs”-“şer’î kıyâs” ayrımını yapması da bize göre oldukça önemlidir. Örneğin “Genel kurala aykırı olarak nassla sabit bir hüküm kendisine hastır buna kıyâs yapılamaz” kaidesini ifade ederken, genel kural toprağın değil suyun temizleyici olmasını gerektirir o halde toprak ile yapılan teyemmüm mantikî kıyâs çerçevesinde değerlendirilemez, bu husus ayetle sabit olduğu için şer’î kıyâstır, denmektedir.¹⁷⁹ Bu çerçevede mestler üzerine mesh konusu da aklî kıyâs değil, şer’î kıyâs kategorisinde değerlendirilmekte ve “mestler üzerine meshetmek genel kurala aykırı olarak sünnetle meşru kılınmıştır, başkası buna kıyâsılanamaz” ifadelerine yer verilmektedir.¹⁸⁰

Bir diğer önemli husus ise fikhî bir mevzuda “bizim zamanımızda tercih edilen görüş budur” “*والمختار في زماننا*” (ve’l muhtâru fi zamanina) kaydını düşmüş olması yani kendi re’yini izhar etmesidir. Kadınların mescide gelmeleri konusunda “zamanımızda fık ve fesâd çoğaldığından bizce kadınların bütün vakitlerde mescide gelmelerinin men’edilmesi tercih edilen görüştür” mealindeki ifadelerde olduğu gibi.¹⁸¹ Zeylaî, kendi görüşünü izhar etmediği bazı yerlerde ise o konu hakkındaki ağırlıklı görüşleri zikretmek suretiyle aslında zımmen görüşünü açıklamış olmaktadır. Müziğin genel olarak mekruh olduğunu ifade eden görüşlere yer vermesi¹⁸², kurbanlık hayvanın yününden ve sütünden faydalanmakta zengin kimse için de beis görmeyen Hanefîlerin görüşlerini ayrıntılı olarak delillendirmesi¹⁸³ örneğinde olduğu gibi.

Görüşlerine itibar ederek kaynak gösterdiği şahıs ve eserlere gelince; konu içinde ve yeri geldikçe *Muhît* (Radiyüddin es-Serahsî, 571/1175), *Bedâi* (Alauddin el-Kâsânî, 587/1194), *Mebûsût* (Şemsü’l-Eimme es-Serahsî, 483/1090), *Fetâvâ’l Mergînâniyye* (Burhanüddin el-Merginânî, 593/1197), *Zâhire* (Tahavî, 321/933), *el-Vâkıât* ve *el-Gâye* (Kâdihan Fahrüddîn Hasan b. Mansur, 592/1196) gibi eserlere; Pezdevî (483/1090), Beyhâkî (384/994), Bürdeî (317/930) Serahsî (483/1090), Ebubekir Razî (313/925), Makdîsî (388/1000), Merğînânî (593/1197), Şemsü’l-Eimme el-Kerderî (642/1244),

¹⁷⁹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.129.

¹⁸⁰ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.153.

¹⁸¹ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.357.

¹⁸² Zeylaî, *a.g.e.*, c.VI, s.13.

¹⁸³ Zeylaî, *a.g.e.*, c.VI, s.9.

Tahavî (321/933), Hattabî (388/1000), Kudûrî (438/1037), Ebû Sehl el-Gazzâlî (505/1117), Ebû Cafer Henduvânî (362/973), Tirmizî (279/892) gibi şahıslara; atıf yaptığı görülmektedir.¹⁸⁴ Bu eser ve müellifler daha önce *Tebyîn*'in kaynakları bölümünde kaydettiğimiz ve *el-Vâfi*'nin de kaynakları arasında gösterdiğimiz eser ve müelliflerle örtüşmektedir.

¹⁸⁴ Zeylaî, *a.g.e.*, c.I, s.48, 57, 77, 108, 154, 174, 184, 213, 215, 223, 231, 273, 286-287, 301, 310, 325, 327, 331, 345, 367-368, 390, 472, 491.

4.SONUÇ

Fahreddin b. Osman b. Ali ez-Zeylaî, 7. hicri asırda yetişmiş, sadece yaşadığı dönemi değil, sonraki dönemleri de eserleriyle etkileyip kendisini ilim dünyasına kabul ettirmiş, önemli bir şahsiyettir.

Fıkıh sahasında kaleme alınan *Tebyîn'ül Hakâik*, Moğol istîlasının tahribatı altında kalarak, temel kaynak ve ilim insanlarından mahrum kalmış bir coğrafyada ortaya çıkan *Kenz*'e dayalı bir “şerh” olmasına rağmen, neredeyse bağımsız ve orjinal sayılabilecek uslûbuyla, müellifin yaşadığı dönem ve muhiti de göz önüne aldığımızda sadece Hanefî mezhebi için değil diğer mezhep mensupları için de kaynak vasfına sahip olan ve kendinden sonraki dönemlere de bu anlamda ışık tutan mümtâz bir eserdir.

Hanefî fikhını esas alarak yazılmış olmasına rağmen mezhep taassubundan uzak, kendi mezhep anlayışı dışındaki görüşlerin de tutarlı olduğu sürece önemsendiği, zikredildiği, fukahânın görüşlerinin delilleriyle kritik edildiği seçkin bir eser olan *Tebyînü'l Hakâik* İslâm Fikhı'nı, ilmî bir bakış açısı ve sıralama ile sunmaktadır.

Eserin başarısı da bu noktaya kilitlenmekte; asırlar boyu medreselerde ders kitabı olarak okutulup ilmî bir itibar kazanmasının temelinde akılcı ve taassubdan uzak tavrı, önyargılardan arınmış ve sade tutumu, kendi görüş ve anlayışını tercihe sebep olan delillerle birlikte özgürce ve hulâsa olarak ortaya koyması yer almaktadır. Bir fıkıh eseri olmasına rağmen içinde hadislerin kullanılması ve Hanefî fikhı denince temel eser kabul edilen otuz ciltlik “*Mebсут*”un orta ölçek bir özeti mahiyetinde görünmesi *Tebyîn*'i diğer fıkıh eserlerinden farklı kılmaktadır. Eserin orjinalliği hadisleri tahrir etmesinde ve fikhî ahkâmı hadislerle delillendirmesindedir. Bu durum daha sonraki pek çok müellife de ilham kaynağı olacak ve aynı şekilde hadislerin kaynaklarıyla birlikte fıkıh kitaplarında kullanılması bir geleneğe dönüşecektir. Zeylaî'nin bu anlamda, muâsırı olan İbn-i Kayyim el-Cevzî ile fikhî ahkâmı delillendirirken aynı materyalleri kullanması ise son derece ilginç bir noktadır.

Eser hakkında bilgi edinmek veya çalışma yapmak isteyenler için yeterli döküman ve kaynağın olmaması eser ve ilim dünyası adına bir talihsizlik olsa da eserin pek çok kaynakta, ihtiva ettiği yalın ve anlaşılır hükümler sebebiyle alıntılanmış, dipnot

olarak düşölmüş olması bu talihsizliği bir nebze de olsa örten ayrı bir özelliğidir. Son derece seçkin fıkıh, fetvâ ve ilmihâl eserlerinde *Tebyîn* önemli bir referans eser olarak gözükmeğtedir.

Sonuç olarak Tebyîn; Hanefî fıkhnın tarihi süreci ve gelişimi hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı bir şerh olmanın ötesinde bağımsız yönleri olan; tamamlayıcı, açıklayıcı ve bir o kadar da orijinal bir eserdir.

KAYNAKÇA

Kitaplar :

- Barthold, W. **İslâm Medeniyeti Tarihi**. Trc. M.Fuad Köprülü. 3. baskı. Ankara: DİB yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.
- Döndüren, Hamdi. **Delilleriyle İslâm Hukuku**, Şahıs, Aile ve Çözümlü Miras. 2. Baskı, İstanbul: Erenler Matbaası, 1983.
- İbn Batuta. **Rihletü İbn Batuta**. (nşr. Ali el-Muntasır el- Kettani). Beyrut, 1975.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed. **el-Bahrü'r-Râik Şerhü Kenzi'd-Dekâik**. Mısır: Matbaatü'l İlmiye, 1916.
- İmam Şafiî. **El-Ümm**. Bulak-Mısır, 1325.
- Karaman, Hayrettin. **İslâm Hukuk Tarihi**. İstanbul: Nesil Yay., 1989.
- Karaman, Hayrettin. **İslâm Hukuku'nda İctihad**. Ankara: DİB yay., Elif Matbaacılık, 1975.
- Kehhale, Ömer Rıza. **Mu'cemü'l Müellifin**. Beyrut: Terâcimü Musannıfı'l Kütübi'l Arabiyye, 1993.
- Leknevi, M.A. **el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l Hanefiyye**. Beyrut: Darü'l Maârife,.....
- M.E. Zehra. **Ebû Hanîfe**. Trc. Osman Keskioglu. Ankara: DİB yay., Ankara Üniv. Basımevi,1962
- M.E. Zehra. **İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi**, Çev. Abdulkadir Şener. 2. Baskı, İstanbul: Eren Basımevi - Ayyıldız Matbası, 1978.
- Özel, Ahmet. **Hanefî Fıkıh Alimleri**. Ankara: TDV Yayınları,1990.
- Şehristani, Adülkerim. **el-Milel ve'n-Nihâl**. Beyrut: Darü's-Sürur, 1948.
- Trimingham, J.Spencer. **İslâm in Ethiopia**. London, 1965.
- el-Umeri, Şihabuddin Ahmed b. Yahya b. Fadlillah. **Mesalikü'l Ebsar fi Memaliki'l Emsar**. Nşr. Fuad Sezgin. Frankfurt, 2000.
- Zeylaî, Osman b.Ali. **Tebyînü'l Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik**. 1. baskı, Bulak-Mısır: Matbaatü'l Kübra'l Emiriyye, 1313.

Zeylaî, Fahreddin b. Osman b. Ali. **Tebyînü'l Hakâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik**. Nşr. Ahmet İzzet İnâyet. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiye, 2000.

Çetiner, Bedrettin. Ebû'l Berekât Abdullah ibn Ahmed en –Nesefî ve Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl. Erzurum: **basılmamış doktora tezi**, 1984.

Sürelî Yayınlar :

- Akyüz, Vecdi. Mezheplerin Yayılması ve Yerleşmesi, **Yeni Şafak Gazetesi**, 12 Haziran 2005, s.12
- Cici, Recep. Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar, **Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi**, s.8.,c.8,1999:215-245
- Hızlı, Mefail, Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler, **Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, c.17 sayı 1, 2008:25-49.
- Kavas, Ahmet. Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/1849-1916), **İslami Araştırmalar Dergisi**, 2001:109-134.
- Kavas, Ahmet. Somali: “Doğu Afrika Sahilinde Bir Ticaret Merkezi, **Düşünce Gündem Dergisi**, sa: 27, Şubat 2007:36-40
- Kızılkaya, Necmettin. Hanefî Furu-ı Fıkıh Eserlerinde Fikhî Kaidelerin Uygulama Alanına Bir Örnek Olarak Bedaü's-Sânâî, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2006:79-98
- Moten, Rashid. “İslâm in Ethiopia: An Analytical Survey”,İslâm In Africa, **Proceedings of the İslâm in Africa Conference**, (ed.Nura Alkali vd.) Ibadan, 1993:223.
- Üşenmez, Emek. *Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi (Uzbekistan Manuscripts Library)*, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi** (The Journal of International Social Research), volume 2/6 winter 2009:683-689.
- Varol, M.A. Gözden Uzak Bir İslâm Beldesi: Somali. **Ribat Dergisi**, sa:290, Şubat 2007:s.39-43
- Yaman, Ahmet. “Ebû'l Berekât en-Nesefî ve Bir Fıkıh Klasîği Kenzü'd-Dekâik”, **S.Ü.İlahiyat Fak. Dergisi**, sa:8, 1998:345-363

Ansiklopediler :

- Bardakoğlu, Ali. “Hanefi Mezhebi”, **DİA**, c.XVI, İstanbul 1997.
- Bedir, Murtaza. “Nesefi”, **DİA**, c.XXXII, İstanbul 2006.
- Karaman, Hayrettin, “fıkıh”, **DİA**, c.XIII, İstanbul 1996.
- Koca, Ferhat. “mezhep” (fıkıh), **DİA**, c.XXIX, Ankara 2004.
- Öğüt, Salim. “İmameyn” , **DİA**, c.XXII, İstanbul 2000.
- Öğüt, Salim. “Ebû Yusuf” , **DİA**, c.X, İstanbul 1994.
- Özel, Ahmet “fıkıh” (Hanefi Mezhebi Literatürü), **DİA**, c.XIII, İstanbul 1996.
- Öztürk, Levent. “Etiyopya” , **DİA**, c.XI, İstanbul 1995.
- Tomar, Cengiz. “ Mısır” ; “ İlim ve kültür ve medeniyet”, **DİA**, c.XXIX, Ankara 2004.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe” , **DİA**, c.X, İstanbul 1994
- Yaman, Ahmet. “Kenzü’ d-Dekâik”, **DİA**, c.XXV Ankara 2002 .
- Yavuz, Yunus Vehbi. “Câmiu’ l Kebîr” , **DİA**, c.VII, İstanbul 1993.
- Yavuz, Yunus Vehbi. “Câmiü’ s-Sağîr”, **DİA**, c.VII, İstanbul 1993.
- Yiğit, İsmail. “Memlûkler”, **DİA**, c.XXIX, Ankara 2004.
- “Memlûkler” **Yeni Rehber Ansiklopedisi**. c.XIV, İstanbul: İhlas Holding A.Ş. yay., 1994.
- Zuhayli, Vehbe. **İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi**. İstanbul: Feza Yay., 1990.

Tebliğler :

Kavas, Ahmet. “Afrika’da İslamın Yayılışı” , **Afrika Müslüman Ülke ve Topluluklar, Dinî Kurum Ve Kuruluş Temsilcileri Birinci Toplantısı**, <http://www.avrasya-is.org>, İstanbul, 1-3 Kasım 2006 :1-7.

Elektronik Kaynaklar :

Karaman, Hayrettin. “Kitaplar” İslam Hukuk Tarihi, 1-12, (t.y.),
<http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/tarih/0201.html>, (20.09.2010).

Kavas, Ahmet. Afrika’da Siyasi Bunalıma Mahkum Edilen Ülke: Somali, TASAM,
2007, 1-22, <http://www.tasam.org/pencere.php?altid=1536>, (20.09.2010).

ÖZGEÇMİŞ

ÖZLEM YANIK

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı : Özlem YANIK
Doğum Tarihi : 27.04.1978
Doğum Yeri : Erzurum
Uyruğu : T.C.
Medeni Hali : Evli
Tel: : 0 (538) 310 18 28

Eğitim Durumu:

2010 - **Marmara Üniversitesi**
İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Eğitimi
1995 – 2000 **Atatürk Üniversitesi**
İlahiyat Fakültesi Lisans Eğitimi
1990 – 1995 **İmam Hatip Lisesi (Erzurum)**
Ortaöğrenim
1985 – 1990 **İnönü İlkokulu (Erzurum)**
İlköğretim

Yabancı Diller:

Arapça
(İyi Seviyede)
İngilizce
(Orta Seviyede)

Deneyimler:

2010-..... **Diyanet İşleri Başkanlığı**
Aile İrşad ve Fetva Bürosu Görevlisi